HAMDIJA KREŠEVLJAKOVIĆ

STARI BOSANSKI GRADOVI

VIEUX BOURGS BOSNIAQUES

UVOD

Iz vremena bosanske samostalnosti doprlo je do naših dana više listina naših vladara i feudalne gospode, zatim više hiljada stećaka, koja stotina razvalina gradova i utvrđenih dvorova vlastele. I to je, uglavnom, sva naša baština iz srednjeg vijeka. Kulturni su spomenici iz turskog perioda bosanske prošlosti raznovrsniji. I njih ima lijep broj. Svi se ti spomenici danas marljivo proučavaju i sistematski obrađuju, uglavnom, u tri naša naučna zavoda: u Zemaljskom muzeju, u Zavodu za zaštitu spomenika kulture i u Orijentalnom institutu. Želim da ova moja radnja o bosanskim starim gradovima bude jedan mali doprinos proučavanju bosanske prošlosti. U njoj je iznesen kratak historijat utvrda u 84 mjesta Bosne, koje nastadoše u vrijeme bosanske samostalnosti i pod turskom upravom.

Svaki bolji poznavalac naše prošlosti odmah će opaziti da ovdje nisu obrađeni svi stari gradovi u Bosni, a da među ovim ima nešto manje od polovine (39), koji su već prije kraće ili opširnije obrađeni. Ja sam uzeo u ovu radnju samo one utvrde, za koje sam našao bar nešto nova gradiva, pa su tako uzeti ovamo i gradovi o kojima je već ranije pisano. Tako su, napr., uzeti gradovi Prusac i Travnik, o kojima je napisao naš Mazalić cijele studije, ili Jajce, o kome postoje dobre tri monografije.

U ovoj radnji nema ni jednog grada Hercegovine, jer sam te gradove odlučio obraditi s prof. Hamdijom Kapidžićem u slijedećem broju ovog Godišnjaka.

Na teritoriju Bosne i Hercegovine bilo je u zadnjim stoljećima pet vrsta utvrda: gradovi, palanke, kule, čardaci i šarampovi.

Gradom se zove utvrda ozidana od kamena. Neki su gradovi imali *kule* i *tabije,* neki samo kule, a neki opet samo tabije ili bastione.

Gradovi s kulama su iz starijeg vremena. Naši najstariji gradovi sižu u XIII stoljeće, napr., Sokolac, Podzvizd, Jezerski. Utvrđeni dvori feudalne gospode nazivaju se također *gradovima,* napr., Vrnograč, Hodidjed, Dubrovnik itd.

Palanka se zvala utvrda sagrađena, uglavnom, od drvenog materijala, ponajčešće od hrastovine. Takve su, napr., bile utvrde u Kobašu, Kupresu, Brčkom itd. Danas ima više lokaliteta u Bosni, koji se zovu Palanka. Do nas nije doprla nijedna palanka. Neke su palanke vremenom pretvorene u gradove, kao, napr., Tuzla, Duvno, a ima i jedan slučaj da je grad vremenom propao i potom podignuta utvrda od drveta — palanka. To se desilo s Čovkom.

Kule su građene od tesanog kamena na više katova, a osnovica im je skoro uvijek kvadrat. Oko kula je dvorište opasano zidom (Bijela između Brčkog i Gradačca, Prkosi kod Kulen-Vakufa). U tim se kulama u gornjim bojevima stanovalo, a donji s puškarnicama mjesto prozora služili su za obranu. Te su kule nastale u tursko doba, a gradili su ih veliki feudalci na svojim imanjima i kapetani po kapetanijama. Slična utvrđenja s oborom začetak su gradova. U takvom je gradu ta kula citadela. Tim je kulama osnovica najprije krug, a kasnije kvadrat.

Čardak. Čardaci su građeni po granici. Prizemlje čardaka je ozidano od kamena, a prostorije na katu su od drveta. Ali bilo je čardaka sagrađenih i na stupovima. I kule i čardaci su prekriveni šatorastim krovom. O tim čardacima govore mnogi naši izvori, a za njih znaju i naše narodne pjesme, kao i za kule »na osam bojeva«.

Šarampov, hendek je opkop oko neke zgrade ili ispred zgrade. Takav je opkop kao utvrdu imala Bijeljina, Janja, Gračanica u Spreči i Varcar-Vakuf. Negdje su šarampovi bili utvrđeni palisadama (parmakluk).*

I neki su gradovi imali ispred svojih zidova (bedema) takve šarampove ili hendeke. U neke su

* U poljskoj fortifikaciji palisade su obično 3 m dugi, na vrhu zašiljeni kolci, koso zabijeni u zemlju ispod opkopa.

ovakve šarampove napuštali vodu, ako je grad bio uz rijeku, napr., Bihać, Banja Luka itd. Pred gradom Stara Ostrovica kod Kulen-Vakufa hendek je isklesan iz ljutca kamena. I neki gradski hendeci bili su utvrđeni palisadama. Možda su palisade »čarkufeleć« naših narodnih pjesama.

Zapovjednici gradova u doba bosanske samostalnosti zvahu se *kaštelani,* a u tursko doba *dizdari.* Kraljevski gradovi Visoki, Bobovac i Vranduk, a valjda i drugi, imali su svoga *kneza.*

Feudalna gospoda poslije 1463 nije imala svojih gradova. Svi su gradovi pripadali državi, a ona je u njima držala i plaćala posade. Tri su roda vojske bila zastupana po gradovima, i to *mustahfizi* ili čuvari, *topčije* i *džebedžije.* Ali bilo je u nekim gradovima i drugih rodova vojske.. Džebedžije su bili čuvari municije u gradu, a kad je trebalo prenijeti iz grada u grad ili na bojno polje vršili su oni tu službu. Dizdari i mustahfizi dobivali su za svoju službu manja lena — *timare* i po tome se zvali *timarlije* i ubrajani su u *spahije.* Ostala dva roda vojnika (nefera) dobivali su plaću u novcu. Topčijski zapovjednici zvahu se *topčage ili topčibaše,* a džebedžijski *dzebedzibase.* Svaki vojnik i zapovjednik (aga, odobaša, buljukbaša) postavljen je carskim beratom (dekretom) na predlog dizdara, a ovaj na predlog bosanskog vezira. Bilo je i dizdara i mustahfiza, koji nisu imali timara, nego su dobivali plaću kao i topčije i džebedžije.

Gradovi po kapetanijama nisu uvijek imali svoga dizdara, nego je njima zapovijedao jedan aga kao kapetanov ćehaja. U takvim gradovima bilo je i drugih rodova vojske, kao što su *azabi* ili stražari, *pasbani* (noćni čuvari), *farisi* (konjanici) itd.

Ove napomene učinio sam stoga, da se čitaoci ove radnje što lakše snađu.

Uz gradove sam dodao meni poznate izvore i literaturu. Pri navođenju literature nisam uzeo u obzir Poviest Bosne od V. Klaića, ni Historiju Bosne od V. Ćorovića, kao ni Kratku uputu u prošlost Bosne i Hercegovine od Bašagića, jer mi se to činilo suvišno.

Ovdje navodim samo one izvore i onu literaturu, koju citiram po više puta, dok izvore i literaturu koja se odnosi na samo jedan ili dva grada citiram na dotičnom mjestu, a ne unosim je u ovaj popis.

I. IZVORI

a) Neštampani

Manuscripta turcica u arhivu Orijentalnog instituta u Sarajevu,

Arhiv M. E. Kadića u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu,

Orijentalna zbirka Jugoslav. akademije u Zagrebu,

Privatni arhivi,

Sidžili u Gazi Husrevbegovoj biblioteci i sidžil br. 922 u Orijentalnom institutu.

b) Štampani

Bodenstein Gustav, Povijest naselja u Posavini god, 1718—1739. Beschreibung von dem Konigreich Bosnien, Gl. Z. M. XX (1908), str. 95—112. Ovaj »Beschreibung« zovem »anonimni opis Bosne«, a citiram Gl. Z. M. XX (1908).

H. Kreševljaković, Prilozi povijesti bosanskih gradova pod turskom upravom. Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, II (1952). Citiram Prilozi II.

Curipeschitz B., Itinerarium der Botschaftsreise des Josif von Lamberg und Niclas Jurischitz durch Bosnien, Serbien und Bulgarien nach Konstantinopel 1530. Aus einer gleichzeitigen Handschrift neuherausgegeben von Eleonore Grafin Lamberg-Schwarzenberg, Innsbruck 1910.

Elezović Gliša, Turski izvori za istoriju Jugoslovena, Brastvo XXVI, Beograd 1932, str. 51 do 125 (ćirilicom),

Fermendzin, Acta Bosnae potissimum eclesiastica (925—1752), Zagreb 1892 (Mon. spect. hist. Slav. merid. 23),

Georgiceo A., Relatione data ali' Imperatore dal Sing. Athanasio Georgiceo del viagio fatto im Bosna l'anno 1626. Ovaj je izvještaj objavio fra M. Batinić u Starinama Jugosl. akademije, knj. XVIII, Zagreb, 1885, str. 116—150. Citiram Starine XVII.

Ivić A., Spomenici Srba u Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji tokom XVI i XVII stoljeća, I. deo, Novi Sad 1910. Knjige Matice Srpske broj 36 i 37 (ćirilicom),

Ivić A., Prilozi za povijest Hrvatske i Slavonije u XVI i XVII vijeku, Starine Jugosl. akademije XXXV, Zagreb 1916 (citiram Starine XXXV),

Kapidžić H., Turski gradovi s one strane Une, Gajret XVIII (1937), str. 26 i 27 (ćirilicom). Citiram: Kapidžić,

Kemura Šejh S., Iz Sejahatname Evlije Čelebije, Gl. Z. M. XX (1908), str. 183—202 i 289—312. Citiram: Gl. Z. M. XX (1908),

Lopašić R., Spomenici Hrvatske Krajine, knj. I-III, Zagreb 1884, 1885 i 1889 (Mon. spect. hist. Slav. merid. 15, 16, 20),

Matković P., Putopis Catarina Zena od 1550 god., Starine Jugosl. akademije X, Zagreb 1878, str. 203—246. Citiram: Starine X.,

Miklošić Fr., Monumenta serbica, Wienae 1858,

Rački Fr., Prilozi za geografsko-statistički opis Bosanskog pašaluka, Starine Jugosl. akademije XIV, Zagreb 1882 (opis Bos. pašaluka iz XVII vieka), str. 175,

Thalloczy L. i Horvath S., Also Slavoniai okmanytar (Dubicza, Orbasz es Szana varmegyek), Budapest 1912 (Mon. Hung. hist. Diplomataria XXXVI),

Thalloczy L. i Horvath S., Jajcza (bansag, var es varos) tortenete 1450—1527, Budapest 1915 (Mon. Hung. hist. Diplomataria XL).

II. LITERATURA

Asboth J., Bosnien und die Herzegowina, Reisebilder und Studien, Wien 1888,

Blau O., Reisen im Bosnien und der Herzegowina, Berlin 1877,

Bošnjak kalendar za godinu 1886, 1887 i 1888, Sarajevo.

Boue A., La Turquie d' Europe II, Paris 1840,

Curčić V., Starine iz okoline Bos. Petrovca, Gl. Z. M. XIV (1902), str. 220—255,

Hoernes M., Dinarische Wanderungen. Cultur- und Landschaftsbilder aus Bosnien und der Herzegowina, Wien 1888,

Jireček C. J., Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien wahrend des Mittelalters, Prag 1879,

Jireček K, Istorija Srba. Preveo i dopunio Jovan Radonić, III i IV, Beograd 1923 (ćirilicom),

Jukić I. F., Zemljopis i poviestnica Bosne od Slavoljuba Bošnjaka, Zagreb 1851,

Klaić V., Bosna. Podaci o zemljopisu i poviesti Bosne i Hercegovine. Prvi dio, zemljopis, Zagreb 1878,

Klaić V., Povjest Hrvata V, Zagreb 1911,

Kreševljaković H., Cazin i okolina, Sarajevo 1934. Separat iz Kalendara Narodne Uzdanice za god. 1935,

Kreševljaković H., Kulen-Vakuf, Sarajevo 1935 Separat iz Kalendara Narodne Uzdanice za 1936,

Lopašić R., Bihać i Bihaćka Krajina. Mjestopisne i poviestne crtice, Zagreb 1890,

Radimsky V., Nekropola na Jezerinama u Pritoci kod Bišća, Gl. Z. M. (1893), str. 37—92. Isto u Wiss. Mitteilungen aus Bosnien und Herzegowina, Band. III (1895), str. 39 i dalje,

Roskiewicz J., Studien uber Bosnien und die Herzegowina. Leipzig und Wien 1868,

Sišić F., Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350—1416), Zagreb 1902,

Thalloczy L., Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter. Ubers. von F. Eckhart. Munchen und Leipzig 1914,

Thalloczy Lj., Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca 1450—1527. Preveo dr. M. pl. Šufflay, Zagreb 1916,

Truhelka Ć., Naši gradovi. Opis najljepših gradova Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1904,

Truhelka Č., Kraljevski grad Jajce. Povijest i znamenitosti, Sarajevo 1904.

Osim ovdje navedenih izvora i literature služio sam se i svojim bilješkama, koje su nastale pri obilaženju podora tih naših utvrda. Osim Srebrenice, palanke Brčko, Jasenovca i Prikovrha, obišao sam sva mjesta, u kojima su bili ovi gradovi. Za Jasenovac i Prikovrh dao mi je nešto podataka prijatelj Hašim Šerić, na čemu mu se i ovdje najljepše zahvaljujem.

Nakon podužeg razmišljanja odlučite sam sa da ovdje obrađene utvrde poredam po porječjima (slivovima) glavnih naših rijeka i po poljima, jer mi se čini da je takav raspored najprikladniji.

U toku daljnjeg izlaganja biće navedeno na kojim je gradovima do danas Zavod za zaštitu spomenika preduzimao izvjesne opravke.

Još da napomenem i ovo: kako su svi ovi gradovi kao spomenici kulture u ruševnom stanju moraćemo im posvetiti u pogledu zaštite i konzervacije stalnu i naročitu brigu.

POPIS
u ovoj radnji obrađenih gradova po alfabetu

Adai-Kebir (Otoka)
Akhisar (Prusac ili Biograd)
1. Banja Luka (Stari i Novi grad)
2. Bihać
Berbir (Gradiška)
3. Bijeljina (šarampov)
4. Bilaj
5. Bila Stina
Biograd (Akhisar, Prusac)
Biograd (Biogradac, Glamoč)
Biogradac (Glamoč)
Bobas
6. Bobovac
7. Bočac
8. Brčko (palanka)
9. Brekovica
10. Brodar
11. Bužim (Čava)
12. Cazin
13. Cajangrad
Čava (Bužim)
14. Covka
15. Derventa
16. Doboj

17. Dobor
18. Dubica
19. Dubrovnik
Duvno (Sedidžedid)
20. Džisri Kebir (Kulen-Vakuf)
21. Džisri Sana (Sanski Most — palanka)
22. Glamoč (Biograd, Biogradac)
Gol-Hisar (Jezero)
23. Gradačac
24. Gradiška (Berbir)
25. Havala
26. Hlivno (Livno)
27. Hodidjed (Stari Grad)
28. Izačić
29. Jajce
30. Jasenica
31. Jasenovac
32. Jezero (Gol-Hisar)
33. Jezerski
34. Kamengrad
35. Kamičak
36. Kladuša, Mala
37. Kladuša, Velika
38. Ključ na Sani
39. Kobaš (palanka)
40. Kotor (Bobas)
41. Kozarac
42. Krupa
43. Kupres (palanka)
44. Kušlat
Livno (Hlivno)
45. Maglaj
46. Mutnik
47. Novi (Novin)
48. Novi u Prači (Pavlovac)
Novin (Novi)
48. Orašac
49. Ostrožac
50. Otoka (Adai-Kebir)
51. Pavlovac (Novi u Prači)
52. Peći, Pećigrad, Peći Mihalja Turka
53. Petrovac
54. Podzvizd
55. Pridor (Prijedor)
56. Prikovrh
57. Prusac (Biograd, Akhisar)
58. Ripač
59. Samobor
60. Sarajevo
61. Soko u Usori
62. Soko, Sokol u Plivi
63. Sokolac kod Bihaća
64. Srebrenica
Srebrenik kod Srebrenice
65. Srebrenik u Usori
66. Stara Ostrovica (Ostrovicai-Atik)
Stari Grad (Hodidjed)
67. Stari Majdan
68. Susid
69. Sturlić
70. Teočak
71. Tešanj
72. Todor-Novi (Todorovo)
73. Travnik
74. Tržac
75. Tuzla
76. Vinac (Vinčac)
77. Visoki
78. Višegrad
79. Vranduk
80. Vratar u Zepi
81. Vrnograč (Vranograč)
82. Zvečaj
83. Zvornik
84. Žepče
Zupan-Potok (Duvno)

Kako neki gradovi imaju po dva, pa i po tri imena, unio sam i ta imena u ovaj popis, ali ih nisam označio rednim brojem.

I. GRADOVI OKO DRINE I NJENIH PRITOKA

PAVLOVAC kod Prače. U XIV i XV stoljeću bijaše Prača na istoimenoj rijeci važan trg u zemlji *Pavlovića.* Koja 3 km jugoistočno od Prače vidi se ruševina grada *Pavlovca,* što ga je podigao vojvoda *Pavle Radinović,* i po kome je grad i prozvan. Grad je svakako sagrađen prije 1415 g., jer je te godine poginuo vojvoda Pavle. Za vremena *Radosava* Pavlovića, sina vojvode Pavla, zove se Pavlovac *Novi grad u Prači,* a sigurno se tako zvao i za života vojvode Pavla. Turci su zauzeli Pavlovića zemlju 1463, a s njome i ovaj grad.

Blizu Pavlovca ima jedna nekropola, na kojoj je bilo u ljetu 1940 dvadesetak stećaka. Vjerojatno su to grobovi onih Pavlovićevih ljudi, koji su sjedili u ovom gradu. Tu je bilo i nekoliko muslimanskih nišana iz prvih decenija turskog vladanja, koje je porazbijalo susjedno stanovništvo između 1920 i 1940 g. To je bilo tzv. *šehitsko groblje.* Ljudi, koji su tu bili pokopani, ili su pali pri osvajanju ovog grada, ili su to članovi gradske posade, ako su uopće ovdje Turci kraće vrijeme držali svoju posadu. Kažem kraće vrijeme, jer se sigurno zna da je Pavlovac bio napušten prije 1550 g.

Grad je sagrađen na jednom strmom brežuljku iznad lijeve obale Prače. U osnovici je nepravilan višekut. Do metar debeli bedemi pasali su vrh ovog brežuljka. Tragovi ovih bedema još se dobro raspoznaju. Jugoistočni bedem bio je do 200 m dug i najbolje je očuvan. Do 55 m toga bedema s nutarnje strane diže se od 4 do 10 m u visinu. Unutar ovih bedema, na najvišem vrhu brežuljka, vide se tragovi zgrada i jedne kvadratne kule sa stranicom od 8 m.

Sav je grad zarastao u lisnatu šumu. Bez ikakva napora može pješak doći iz Prače u ovaj grad za 45 minuta.

Izvori i literatura: Starine X, 206 — Jireček, Die Handelsstrasen 38 i 85 — Dr. M. Mandić, Arheološke crtice iz Bosne, Starinar, Beograd 1928, (ćirilicom).

SAMOBOR. Kod Ustiprače prima Drina desni pritok Janjinu. Kojih pet kilometara uz tu rječicu diže se klisura s podorom Samobora, grada Sandalja Hranića i njegova nasljednika hercega Stjepana. Ovaj je grad temeljito opisao pok. Stevo Delić u Glasniku Zemaljskog muzeja pred ravnih 60 godina, i taj opis vrijedi i danas, jer se na ovome gradu skoro ništa nije promijenilo.

Samobor je bio jedan od glavnih gradova Podrinja spomenutih velikaša, a stajao je u župi *Pribudu* (Bribudo). Grad se prvi put spominje 1397. U njemu je često boravio Sandalj i tu primao razna poslanstva. Godine 1430 primio je ovdje Sandalj poslanike Radosava Pavlovića, *starca Dmitra sa dva patarena,* koji su tražili njegovu intervenciju za mir s Dubrovnikom, a iste godine dolazio je ovamo i dubrovački poslanik *Benko Gundulić.* Samobor se spominje medu gradovima hercega Stjepana u poznatim poveljama od 1448 i 1454 g. Jednu povelju Dubrovčanima izdao je herceg u *Međuriječju* pod Samoborom 13 oktobra 1461 g.

Točno se ne zna koje su godine zauzeli Turci Samobor. Od prvih godina vlade sultana Bajezida II (1481—1512), pa sve do 1832 g. imao je ovaj grad stalnu posadu i svoga dizdara. U dužnost čuvara grada spadalo je i čuvnje puta kroz *Kovač planinu,* što drugdje nije poznato. Dizdarev timar bio je u blizini Samobora.

U Samoboru su bila zastupljena sva tri glavna roda vojske kao i po mnogim drugim gradovima. Oko 1800 g. bilo je ovdje 20 mustahfiza i oko 18 džebedžija. O broju topčija nije mi ništa poznato. Zadnji top iz Samobora prenesen je oko 1870 godine u Cajniče, gdje se i sada nalazi.

God. 1832 dao je Husein kapetan Gradaščević u Samoboru zatvoriti i nakon kratkog vremena pogubiti tešanjskog muftiju *Hasan-efendiju Čelebičulića* kao svoga protivnika.

Izvori i literatura: Miklošić 415 — Jireček, Die Handelsstrassen, 33, 40, 41, 60, 76 i 86 — Asboth 33 — St. Delić Gl. Z. M. IV (1892), 255-263 i u Viss. Mitt. I. 402 — M. Seidović, Tužan spomen. Sar. List 1894, br. 68 od 13 IV — Bošnjak, kalendar za 1906 — Dr. Truhelka; Konavoski rat Gl. Z, M. XXIX (1917), 168 i 174 — Dinić, Glas CLIXXXI, 172.

BRODAR i Varošište danas su zaseoci sela Džipe pokraj Međeđe, stanice na pruzi Sarajevo Višegrad-Beograd. Brodar leži na brijegu iznad lijeve obale Drine i to upravo iznad ušća Lima u Drinu. Iznad desne obale Drine i Lima diže se brdo Bujak, ispod koga prolaze dva tunela (za Višegrad i Uvac).

U zaseoku Brodara vide se tragovi istoimenog grada, koji je pripadao porodici *Pavlovića.* »Na planini na Bujaku, prema našem gradu Brodaru«

Tvrđava Višegrad (Kuripešić, Itinerarium)

izdao je jednu povelju Dubrovčanima Ivaniš Pavlović 29 septembra 1442 g. I to je jedini siguran spomen ovome gradu. Do grada je bila i varoš, o čemu svjedoči ime zaseoka *Varošište.* Oko oba ova današnja zaseoka ima više stećaka.

Ovaj Brodar u Pavlovića zemlji nije identičan s *Brodarom* (Brodarium), što ga je s nekim drugim gradovima u Bosni zaposjela ugarska vojska 1410. (Jireček, Die Handelsstrassen, str. 39, bilješka 117). Ovaj drugi Brodar bio je u zemlji *Dinjičića,* a naveden je i u ugovoru sklopljenom u Tati 1426 između Stefana Lazarevića i Kralja Zigmunda.

Izvori i literatura: Jireček 86, Hoernes 240 i dalje — Hoffer, Položaj nekih mjesta u povelji kralja Sigismunda od godine 1426, Gl. Z. M. V (1893), 553 i 554.

VIŠEGRAD se kao grad spominje prvi put 1433 godine. Nastao je bez sumnje još u XIV stoljeću, jer se njegovo predgrađe Podvišegrad spominje 1422 g. Podor ovoga grada stoji na brežuljku iznad današnje varošice Višegrada, iznad desne obale Drine. Na obronku brežuljka iznad Drine vidi se podor okruglaste kule, koja je bila zidom vezana s gradom. Prije februara 1462 zauzeli su ga Turci, jer je već tada ondje sjedio kadija. Maloj posadi bio je na čelu aga. Napušten je 1838 g. Tada je bilo ovdje pet dobrih topova.

Izvori i literatura: Jireček 86, Hoernes 240 i dalje — Stratimirović u Gl. Z. M. 1891, 283-284 — Starine XVII, 148 — Prilozi II, str. 183. — Klaić, Bosna, str. 156.

VRATAR u Zepi (kotar Rogatica). Ovaj je grad stajao na jednom, možda i preko 400 m visokom grebenu, što se diže iznad desne obale rječice Zepe, lijeve pritoke Drine. Od ušća Zepe udaljen je do 5 km. Do grada se moglo doći samo s južne strane, pa i ovaj je pristup vrlo tegoban. Iz podora se vidi da je Vratar slično građen kao i Toričan. Dvije okrugle kule s promjerom od 5 m, okrenute prema istoku i zapadu, spojene su s južne strane do 110 m dugim zidom, koji se do 10 m lomi na istočnu i zapadnu stranu. Od sjevera nije bilo zida. Između tih kula bila je zgrada pravokutnog oblika, udaljena od kula po 40 m. Pred istočnom kulom bila je još jedna kula istog promjera, a od grada je odmaknuta 40 m. Mjestimice se očuvao zid do 3 m visok.

Selo ispod grada zove se *Vratar.* U poznatim ispravama nema spomena gradu Vrataru. Stanovnici pričaju da je grad zidala prokleta Jerina, a da ga je razorio i zauzeo neki Redžep-paša. Na protivnoj obali Zepe ima dobro očuvana kula, za koju predaja kaže da ju je zidao Redžep-paša. Kula je napuštena, ali je dobro očuvana. Sagrađena je na tri kata, a prizemlje je, po predaji, tamnica. U svakom je katu po jedna prostorija. Po puškarnicama se vidi da je prvi i drugi kat služio za odbranu, a treći za stanovanje, jer ima prozore i kamin gdje se vatra ložila. Kuli je osnovica kvadrat sa stranicom od 6 m, visoka je do 15 m, a ozidana tesanim kamenom. Zidovi su joj debeli do metar. Vrlo je zanimljivo da je ulaz u ovu kulu 3 m iznad zemlje, kao u kakav Bergfrit.

Bila su još dva grada ovog imena: Vratar u župi Luka oko ušća Neretve i Vratar u Sutjesci, na putu iz Gacka u dolinu Drine.

SREBRENICA se prvi put spominje 1376 kao rudarsko mjesto i zbog velikog bogatstva srebra, olova i drugih minerala. Više puta je mijenjala gospodara dok je ne zauzeše Turci konačno 1463.

Danas su u Srebrenici razvaline dvaju gradova: gornji, srednjevjekovni, u narodu zvani *Stari grad,* i donji, tzv. *Turski grad,* koji je, kako mu već ime kaže, nastao u tursko doba. Kada je kroz Srebrenicu prošao Evlija Čelebija 1660 g., bio je

ovdje samo jedan grad s posadom od 40 vojnika kojom je zapovijedao dizdar. I anonimni opis Bosne iz osamdesetih godina XVIII stoljeća također zna samo za jedan grad. U oba ova slučaja govor je o onom srednjevjekovnom gradu, za koji danas znamo da se zove *Srebrnih,* a njegovo predgrađe *Srebrenica.* Turski je grad nastao potkraj XVIII stoljeća. Prema popisu iz 1833 g. oba su grada bila u upotrebi. U gornjem gradu bilo je 5, a u donjem 77 ispravnih i 5 pokvarenih topova. Godine 1776 popravljen je Srebrnik. Prema jednom popisu iz 1804 godine bilo je u Srebrenici oko trideset džebedžija i trideset mustahfiza.

Srebrenica je imala svoga dizdara. Srebrenički dizdar bio je prije 1815 neki Hadži Mehmedaga, a umro je u Sarajevu 1816 i pokopan na groblju na desnoj strani pri ulazu u ulicu Sagrdžije Čikma.

Izvori i literatura: Jireček: Die Handelsstrassen, 50 — F. Šišić, Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350—1416), 182, 192, 221, 223 — Dr. M. Dinić, Srebrnik kraj Srebrenice, Glas S. K. A. (ćir.), CLX, 183—196 — Gl. Z. M. XX (1908), 107, 184; — Prilozi II, 162.

KUŠLAT ili *Kučlat* stajaše skoro na okomitoj, sto metara visokoj stijeni iznad ušća Jadra u Drinjaču, gdje mu se još podor vidi. Prvi put se spominje 1345, a njegovo predgrađe Podkučlat 1396, kao trg nadaleko poznat s dubrovačkom kolonijom. Za rata kralja Sigismunda protiv Stjepana Ostoje predao je herceg Hrvoje ugarskoj vojsci početkom 1410 Srebrenik, Kučlat, Brodar i Susjed. Kučlat su zauzeli Turci 1463. Evlija Čelebija kaže, da ovaj grad nije mogao osvojiti sultan Fatih, nego ga je opsadom prisilio na predaju. Po Evliji posada je brojila 28 čuvara s dizdarom. Na gradu je bilo pet topova. Evlija donosi kratak opis grada i spominje i predgrađe, koje je i onda bilo poznato. Anonimni opis kaže, da je grad malen i sa malo slabih topova. Godine 1804 brojila je posada do 15 čuvara.

Godine 1804 bilo je u Kušlatu 12 mustahfiza timarlija i 15 džebedžija.

Napušten je nešto prije 1833.

Izvori i literatura: Jireček 81 — Gl. Z. M. XVII (1905), 435; XX (1908), 107, 334, 335 — Jukić 44 — Klaić, Bosna 174 — Prilozi II 162 — Kodeks u Orijentalnoj zbirci Hist. inst. Jugosl. akad. 142, folio 56 a.

ZVORNIK, grad uz lijevu obalu Drine s podgrađem istog imena, 74 km od ušća ove rijeke u Savu i 53 km od Srebrenice, središta bosanskog rudarstva srednjega vijeka, smatrao se ključem Drine, a i u njegovoj okolici bilo je ruda. Zvornik se po prvi put spominje 1412 g. Od 1433 do pada despotovine 1459 bio je u sastavu Srbije. Turci su ga zauzeli 1463. Zbog prelaza preko Drine imao je Zvornik u srednjem vijeku kao i kasnije veliku važnost. Podgrađe je prije turske okupacije, a i kasnije bilo spojeno kulama i zidinama s glavnom kulom, što je stajala na 407 m visokom Velavniku. Bio je to vrlo jak grad i branio je put prema Srebrenici, Sarajevu i Tuzli.

Turci su grad proširili, i tako su ovdje nastala dva grada: *Gornji* i *Donji.* Podgrađe se razvilo u veću varoš. Po opisu Evlije Čelebije bila su ovdje dva grada s jednim dizdarom i 150 čuvara. Tu je bio ambar, čatrnja i kula za municiju. Pred gradom stajao je top dug pedeset pedalj a, kroz koji se mogao čovjek provući. Ovaj top spominje i Francuz Quiclet. Po njegovu opisu grad je bio u slabu stanju, što je lako shvatljivo, jer je Zvornik poslije 1526 izgubio svoju stratešku važnost, ali ju je ponovno zadobio nakon 1699. Poslije Karlovačkog mira zvornički je grad bez sumnje više puta popravljan, ali do nas su doprli pisani podaci o tome samo iz 1777 i 1849. Od XVIII stoljeća oba zvornička grada imaju svoje dizdare napose, a Zvornik je od istog vremena sijelo i kapetanije.

Dok je Zvornik bio u turskoj vlasti, četiri je puta bio podsijedan. Godine 1464 podsijedali su ga Madžari, a 1688, 1717 i 1737 Austrijanci.

Nakon što je Matija Korvin odbio Turke od Jajca 1464 g., opsjeo je Zvornik. Opsada je trajala od 8 X do 9 XI. Vojska je brojila 26—30.000 momaka, a vodio ju je Mirko Zapolja. Čim je bosanski sandžakbeg Mehmedbeg Minet-oglu saznao da kralj gradi most preko Save kod Rače, opremio je u zvornički grad 500 po izbor junaka pod zapovjedništvom Skenderbega Mihal-oglu. Korvin je doveo pod Zvornik brojne topove i druge sprave za opsadu. Pošto je dobro osigurao put, kojim bi mogla doći turska pomoć, počeo je tući grad iz topova, a onda je zapovjedio juriš. I sve je bilo uzalud. Zvornička je posada u teškom momentu saznala da joj se sprema pomoć i to ju je silno ohrabrilo. Ova je vijest kod Madžara stvorila paniku i kralj je digao opsadu i skoro u divljem bijegu povukao se preko Save. U prikazivanju uzroka povlačenju, kao i u kronologiji, ponešto se razlikuju Thalloczy i Truhelka.

Godine 1688 zauzeli su Austrijanci na kraće vrijeme Zvornik. Oko 4000 izbjeglica sklonilo se u Sarajevo i čim su se Austrijanci povukli, oni se povratiše u svoj zavičaj. Druge dvije opsade bile su bezuspješne. Pri zadnjoj opsadi zarobio je dapače Ahmed-paša nešto vojnika i zaplijenio razne sprave. O ovim opsadama govore narodne pjesme u Hormannovu zborniku (knj. I. br. 15 i 16).

Od zvorničkih dizdara po imenu su mi poznati: *Abdulgani-aga,* sin Alijagin, 1711, *Osmanaga* 1803 i *Sulejmanaga,* sin Mustafagin. Ovaj zadnji bio je dizdar Donjeg grada i umro je prije 23 III 1818. Timar Abdulgani-agin bio je u selu Tabundži (?).

Godine 1838 grad je pronađen u dobrom stanju. Tada je u ovom gradu bilo 85 topova, od toga 46 u arsenalu. Osim toga bio je dobro snabdjeven

municijom i hranom. Turci su u njemu držali posadu do 1878. I austro-ugarska uprava držala je u Zvorniku svoju posadu sve do 1918. Od 1878 grad je znatno popravljen.

Od kraja XVIII stoljeća smatrao se Zvornik najtvrđim gradom Bosne.

Izvori i literatura: Boue II, 345, 378 i 393 — Jukić 44, 133 — Roskiewicz 171 — Blau 183 — Klaić, Bosna 174 — Jireček 39 i 51 — Starine XIV, 187 — Asboth, 131, 278 i 402 — Truhelka, Kraljevski grad Jajce, str. 19 — Isti, Tursko-slovjenski spomenici, 198 — Thalloczy-Šufflay, 192-196 — Gl. Z. M. XVII, 437; XVIII, 316 i 317, 576, 579-59i; XX, 108 i 135 — Kadića arhiv br. 291 i 1059 — Prilozi II, 181 — Manuscripta turcica br. 3587, 3592, 3663, 3565, 3588, 4458, 51, *66,* 250, 299, 334, 337, 338, 382, 394,. 408, 453, 482, 594, 875, 1203, 1227> 1608, 1610, 1614.

TEOČAK je danas veliko selo što leži 46 km sjeverozapadno od Zvornika.

Tu je nekada stajao grad Teočak, od koga se vidi još nešto zida na jednom osamljenom brežuljku iznad doline Tavne, lijeve pritoke Drine.

Grad je bio trokutne osnovice, a u svakom je uglu bila po jedna kula. Ispod zapadne kule bio je ulaz u grad. S vrela *Vodce* bila je dovedena voda u ovaj grad. Taj su vodovod izgradili Turci. Kod nekadašnje kapije je stara džamija, a pred njom je danas pet lijepo otesanih kugla od granita, s promjerom od 75 cm. Te su kugle snesene s grada oko 1925 godine. Te su kugle odnekuda donesene, jer ove vrste kamena nema u ovome kraju.

Teočak se prvi put spominje 1432 g. Taj je grad darovao ugarski kralj Despotu Đurđu Brankoviću. U Podteočaku (Sotto Teozack) boravio je Despot 28 VIII 1442 g.

Nakon pada Bosne zauzeo je i ovaj kraj Matija Korvin. U njegovo ime vladao je u sjeveroistočnoj Bosni kao kralj *Nikola Iločki,* a sjedište mu je bio grad Teočak (1472—1477).

Točno se ne zna kada su Turci zauzeli Teočak. Od pada pod Turke pa do iza 1804 godine ovaj je grad imao posadu. Potomci dizdara ovoga grada žive i danas u Teočaku i zovu se *Dizdarevići.* Posada se sastojala od mustahfiza, topčija i džebedžija. Prvu sigurnu vijest o posadi u Teočaku imamo iz 1655. Grad je napušten između 1804 i 1833 g. Godine 1757 vršen je popravak topova u Teočaku. Jedan izvještaj, napisan oko 1785 kaže, da je u gradu tada bilo nekoliko malih topova. Zadnji top od tuča nestao je za vrijeme prvog svjetskog rata.

Predaja, koju sam čuo u Teočaku 1940, kaže, da je ovaj grad bio nekad davno u madžarskoj vlasti i da mu je bio gospodar neki grof, te da je on bio tako bogat da su i rogovi njegovih volova bili pozlaćeni. Turci grad dugo nisu mogli osvojiti, jer nisu znali gdje su gradska vrata. To su saznali od grofove sluškinje koju su uhvatili, kad je išla na vodu. Saznavši to, grof je upalio barut i grad digao u zrak. On je utekao, a njegova posada i turska vojska grdno je stradala.

Na tri mjesta oko Teočaka ima stećaka.

Izvori i literatura: Jireček, Die Handelsstrassen, 40; Fermendzin, Acta Bosnae, 477; Gl. Z. M. XX (1908), 108; Thalloczy, Studien aus der Geschichte Bosniens und Serbiens, 118, 296, 297; — Isprava o popravku topova u mene-

BIJELJINA nije imala nikada ni grada ni palanke, ali je imala šarampov s palisadama oko džamije sultana Sulejmana II. i oko banje (hamama), koja je bila kraj džamije. Osim tog bile su ovdje dvije kule kao vlasništvo dvojice spahija. Takvo je stanje bilo prije 1716 g.

Kada su u septembru 1716 g. prodrli Austrijanci do Bijeljine, Bijeljinci su dali jak otpor. Nemajući tvrđava, borili su se iz džamije i banje. Obje ove zgrade bile su ozidane iz tesanog kamena. Neprijatelj je iz topova znatno oštetio obje ove zgrade, a jednu je kulu lagumom djelomično razorio. Tako je pala Bijeljina i ostala pod Austrijom do 1739 g.

Nakon povratka Bijeljine Porti i opet ovdje nije sagrađen grad, nego je onaj šarampov obnovljen.

Pri pregledu utvrda obavljenom 1838 određeno je da ovaj šarampov ostane i dalje. On je dočekao i 1878 godinu. Njegov trag pokazao mi je imam Ali efendija Alefendić 1950. Takav je šarampov bio i u *Janji.*

Oba ova šarampova imala su 1838 godine 2 čarka-topa i jedan čakalos-top s nešto municije.

Izvori i literatura: Gl. Z. M. XIX, 381 i 585 — Sidžil u Orijentalnom institutu, br. 922 — Prilozi II, 165.

II. GRADOVI OKO BOSNE I NJENIH PRITOKA

HODIDJED (Stari grad). Podor grada Hodidjeda vidi se i danas na brijegu iznad sastava Paljanske i Mokranjske Miljacke, dva sata istočno od Sarajeva. Bio je to grad moćnog vlastelina bosanskog Pavla Radinovića. Turci ga oteše od njegova sina Radosava Pavlovića 1428. Osam godina kasnije preote im ga na kratko vrijeme vojvoda ugarsko-hrvatskog kralja Zigmunda *Matko Talovac,* bivši ban hrvatski, ali ga u augustu 1435 osvoji turski vojvoda *Barak.* Od toga vremena pa dalje grad je u turskoj vlasti i nemoguće je da je bio u vlasti Hercega Stjepana, iako je to navedeno u poveljama iz 1444 i 1448, u kojima se nabrajaju gradovi i šume, u kojima je Herceg vladao. Si-

gurno od XVI vijeka, ako ne i prije, pa sve do iza 1800 sjedio je tu dizdar s posadom. Po Katarinu Zenu brojila je ta posada 1550 godine 50 momaka. Dizdarev timar od 5700 akči bio je u selu *Ljubogošći,* nedaleko od grada, a u Kijevu je bilo timara mustahfiza ovog grada.

, Mažda su se u Hodidjedu nekoć kovali novci. To naslućujem po tome, što je 1565 u Hodidjedu pohranjeno 8.520 drama (26.3 kg srebra) iz kreševskih rudnika. Grad je napušten poslije 1811, a prije 1833 godine.

Ali Hodidjed je služio i kao tamnica. S time u vezi navešću ovdje, po Skariću, jednu epizodu iz 1639 g. Već deset godina je u bosanskim planinama hajdukovao neki Abdurahman vojvoda. Jedamput bude uhvaćeno nekoliko hajduka, među njima i neki Zuko iz Kladnja, i budu zatvoreni u grad Hodidjed. Kada su ih htjeli posjeći, omete to tefterdar Mahmut efendija, koji se nadao da će mu hajduci povratiti jedan dio plijena, što su ga nedavno oteli nekom Hadžisinanoviću. Plijen se sastojao od čohe i kumaša u vrijednosti od nekoliko tovara akči. Kada se čulo da je Zuko uhvaćen, dođu iz Kladnja njegova mati i sestra protestovati, što se Zuko drži u zatvoru bez sudske presude. One ostaju u Sarajevu nekoliko dana. Da spasu Zuku, one mu krišom, preko nekog seljaka hrišćanina, koji je u Hodidjed nosio kiselo mlijeko i vodu, doture gvozednu kazmu (krampu), konopaca i drugih stvari. Dobivši to, hajduci jedne noći provale gradski zid i uteku. Gradski dizdar Kazgani Hadži Uvejs trebao je odgovarati za to, no kako je on bio u rodu s Vučom, koji se tada povratio iz Albanije, ne bude mu ništa. Ali vlasti uhvate Zukinu mater i sestru i onoga seljaka, pa ih sve troje objese. Kad su to hajduci saznali, naume se osvetiti. Neposredno pred odlazak Šahin Hasanpašin bio je kao obično vašar u Ravnom, koji je trajao nedjelju dana. Iz Sarajeva je otišlo na vašar mnogo trgovaca i zanatlija. Pošto je vašar prošao, krene jedna karavana od 400 ljudi u Sarajevo. Išli su nemarno, bez vođe i bez reda. Kada su došli na jedan proplanak u jednom tjesnacu, gdje je bilo jedno vrelo, dočeka ih Abdurahman i Zuko sa 30 drugova. Hajduci bijesno napadnu, naročito Zuko, koji je želio osvetiti mater i sestru. Tu pogibe 19 trgovaca i mnogo ih se rani. Hajduci se s plijenom povukoše u šumu, pa poslije krenu dalje k sjeveru. Kada su prolazili kraj Prusca, na poziv prusačkog kadije dočeka ih narod iz obližnjih sela i razbije ih. Sva pljačka bude hajducima oteta. Nato Šahin-paša pošalje svoje ljude u Prusac da stvar ispitaju, a zatim on krene u Sarajevo, gdje stigne 15 jula 1639. Odmah sjutradan zapovjedi da se tefterdar Mahmut efendija posiječe (Skarić, Sarajevo, str. 89—90).

Od dizdara Hodidjeda poznati su mi ovi:

Hadži Ejnehan-aga Topalović bio je prije 1556 i poslije 1565 i sagradio je džamiju u Sarajevu, koja se i danas njegovim imenom zove;

1639 g. *Kazgani Hadži Uvejs;*

1704 *Mehmed-aga,* na 20 V prodao je svoju kuću u Sarajevu;

1142 (1729/30) *Mustafa aga* rodom iz sela Zabrđa. U posjedu ovog dizdara bila je jedna knjiga šerijatskopravne sadržine, a prepisao ju je softa Smail, sin Mehmedov, iz Tuzle 1138, sada u Gazi Husrevbegovoj knjižnici u Sarajevu br. 416. Dizdar je svojom rukom zabilježio na ovoj knjizi uz svoje ime mjesto, odakle je i jedan distihon, koji u prijevodu glasi: *Ima vrlo mnogo devletskih* (carskih) *kuća, u kojima je sada čuvar sova, a pauk vratar!*

1743 u oktobru *Hasan-aga;*

1750, 14 XII postavljen je *Mehmed-aga,* sin Mahmuda Fočaka (Fočevi) mjesto umrlog *Hasana,* koji nije iza sebe ostavio muške djece;

1780 Salih-aga, a po njegovoj smrti postavljen je 7 V 1766 njegov sin *Ahmed;*

1823 u oktobru postavljen je *Mehmed-aga* mjesto *Bektaša,* sina Mehmedova.

Hodidjed je napušten prije 1833 godine, a po prilici oko 1825, a čuvari premješteni u sarajevski grad. Na ovo me mnijenje navodi pismo od 10 reb. I 1241 (24 V 1825), što ga je pisao sarajevski dizdar Mehmed Memiš sarajevskom trgovcu Hadži Mustafi Kirdžaliji u Carigrad, kojim ga podsjeća da ne bi zaboravio izvaditi mu iz carske defterhane popis mustahfiza grada Hodidjeda. Inače ne znam čemu bi mogao služiti taj popis sarajevskom dizdaru i zašto bi se on zanimao za tu stvar. (Kadića arhiv broj 310).

U zadnje doba, svakako nakon što je grad bio napušten, naziva se Hodidjed Starim gradom, a tako ga nazivlju i neki naši pisci, a neki opet upotrebljavaju oba imena. Jedan od naših pisaca misli da Stari grad i Hodidjed nije jedno te isto, pri čemu svakako griješi.

Izvori i literatura: Klaić, Bosna, 150 — Jireček, Die Handelsstrassen 85 — Ženo, Starine X, 206 — Hoernes, Din. Wanderungen, 80 i 81 — Truhelka, Tursko-slovj. spomenici, 188, 191 i 192 — Đ. Mazalić, Gl. Z. M. LI (1939), 16-2 — M. Dinić, Glas CLXXXII, 217-223 — Sidžil 2, str. 102 — Kadića arhiv 20 — Jireček-Radonić IV, 104 i 105.

SARAJEVO je imalo malu tvrđavicu, koja se kao i naselje pod njom zvaše Vrhbosna još prije pada pod Turke 1435. U tu su tvrđavicu stavili Turci posadu s dizdarom na čelu. Srednjevjekovni je grad nešto proširen i u njemu je sagrađeno više zgrada (mala džamija, ambar i kuća za dizdara). Posada je brojila 150 nefera krajem XVII stoljeća. Na ovaj je gradić svrnulo svoju pažnju više stranih putnika. Još 1655 ističe jedan putnik da Sarajevo ima mali kastel, ali zidova nema. Bolji opis ovoga grada dao je Evlija Čelebija. Tek nakon Požarevačkog mira osjetile su Sarajlije potrebu da se jedan dio šehera opaše bedemom. Na osnovu fermana rad je započeo na Spasovdan 1729 i

s prekidima završen tek 1739 godine. Toga vremena nastadoše i one tri kule. Kasnije je prizidano pet tabija.

Tvrđava je više puta popravljana, i to, koliko se zna, 1659, 1771, 1777, 1785, 1797, 1816, i 1899. Više puta je u kulu s barutom udario grom. Jače su eksplozije bile 1796/97, 1805, 1813, 1835.

I ovaj je grad služio kao zatvor. Od druge polovine XVII stoljeća pa do 1851 desilo se u Sarajevu više pobuna i kroz to vrijeme u ovome je gradu našlo smrt kojih stotinu Sarajlija.

U raznim ispravama spominju sa ovi sarajevski dizdari:

Mustafa 1564,
Bektaš 1729,
Mehmed od 1756 do smrti 1782,
Salihaga od 1782 do 1791,
Mustafa 1791,
Ahmed 1797 i 1799,
Mehmed Memiš 1825,
Ibrahim do 1835. Ovo je bio zadnji sarajevski dizdar. Umro je 1878 od rana što ih je zadobio 19 augusta u borbi s okupacionim četama.

Sarajevski je grad bio uvijek dobro snabdjeven oružjem i municijom, i iz njega su se opskrbljavali drugi gradovi po Bosni, naročito od početka XVIII stoljeća. Ovaj grad dosada nije bio nikada napušten.

Godine 1833 bilo je u sarajevskom gradu i vezirskom dvoru na Gorici 46 topova.

Jedan jedini put vodile su se borbe oko ovoga grada s neprijateljem. To je bilo 19 augusta 1878 godine.

U ovaj je grad oko 1825 premještena posada iz Hodidjeda, kada je ovaj bio napušten.

/

Izvori i literatura: S. M. Traljić, Sarajevski grad Vratnik, Sarajevo, 1937 — Skarić, Sarajevo od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije. Sarajevo, 1937 — Gl. Z. M. XX (1908), 95, 185 — Prilozi II, 168-173.

DUBROVNIK (Doborwnich, Dobrownyk) zvaše se gradić na vrlo strmom i krševitom izdanku *Huma,* što se diže iznad sastavka potoka Zenika s rječicom Misočom, koja utječe u Bosnu kod Ilijaša. Danas se vide samo neki tragovi ovog gradića ili, pravije rečeno, utvrđenog dvorca, u kome su stanovali gospodari ovog kraja, od kojih je po svoj prilici potekao visočki knez *Batić.* Batić je je i pokopan u selu Kopoščići, udaljenom četvrt sata hoda od Dubrovnika. O postanku ovog grada ima više verzija po kojima su ga osnovali stanovnici republike sv. Vlaha.

U vezi s trgovinom Dubrovčana u Bosni spominje se ovaj naš Dubrovnik pri put 11 VI 1404 g. I to je zasad jedini spomen ovome gradu iz vremena bosanske samostalnosti.

Bobovac i Visoki zauzeli su Turci 1463 g., pa je po svoj prilici i Dubrovnik osvojen iste godine. U doba sultana Mehmeda II imao je svoju posadu. Na ime spomenutog sultana sagrađena je u ovome gradu jedna džamija. U oba tursko-ugarska ugovora (1403 i 1519) spominje se i ovaj grad, a spomenut je i u Gazi Husrevbegovoj zakladnici od 1531 g. Okolna nahija (župa) zvaše se također Dubrovnik.

Od prije 1555 g. do iza 1565 g. bio je dizdar Dubrovnika *Džaferaga,* sin solaka Skendera. Ovaj je grad imao svoju posadu još 1655 g., ali iza toga je uskoro bio napušten, a njegova posada nekud premještena.

Godine 1709 napuštena je i džamija kao ruševna, a kako nije bilo posade u gradu, nije bilo potrebno da se ona popravi. Sarajevski kadija podnio je 12 XII 1709 g. prijedlog, da se jedan službenik premjesti za feraša Careve džamije u Sarajevu i to obrazlaže time, što je gradska džamija ruševna, a obje džamije pripadaju istome vakufu.

Govoreći o Dubrovniku Jukić kaže da su ovdje Dubrovčani topili rudu i da su ga oni i sagradili privolom Kulina bana. Jukić se sigurno oslanjao na Lukarevića.

Izvori i literatura: Jukić, 35; Theiner, Mon. Hung. II 626; Jireček, Die Handelsstrassen, 44; Thalloczy-Horvath, Also Slavoniai okmanytar, 281; F. Spaho, Turski rudarski zakon, Gl. Z. M. XXV (1913), 136; Dr. M. Filipović, Dubrovnik u Bosni (ćir.), Gl. Z. M. XXXVI (1924), 101-104; Đ. Mazalić, Starine po okolini Sarajeva, (ćir.), Gl. Z. M. sv. I XLI (1939), 28-35; M. Dinić, Dubrovačka srednjevekovna karavanska trgovina (ćir.), J. I. Č. III (1937), 128; Kadića arhiv — Sidžil iz 1555 i sidžil br. 2.

VISOKI. Tako se zvao grad, što je stajao iznad današnje varoši Visoko, na brdu koje se sada zove *Grad.* Na vrhu toga brda vidi se još nešto toga grada.

Visoki je bio kraljevski grad, u kome su često boravili bosanski vladari. Pod gradom je bilo podgrađe i zvaše se *Podvisoki.* Visoki se spominje prvi put 1 septembra 1355. U Visokom su držani sabori, primani strani poklisari i izdavane povelje. Najvažniji je sabor bio onaj od 1404, kada je bosanska feudalna gospoda zbacila kralja Ostoju i izabrala Tvrtka II.

Visoki je imao svoga kneza. Između 1402 i 1420 bili su knezovi Pavao Klešić, Vuk i Batić.

Turci su zauzeli Visoki 1463. Dursunbeg kaže da se grad predao bez borbe odmah nakon pada Bobovca.

Ako su Turci u ovome gradu držali kakvu posadu, ona je dignuta prije 1503, jer se Visoki ne spominje u poznatom turskougarskom ugovoru od te godine. I A. Georgiceo spominje Visoki 1626 među napuštenim gradovima.

Izvori i literatura: Jukić 34 — Jireček 37, 39, 61, 80 — Klaić 154 — Asboth 41 — Stratimirović, Gl. Z. M. III (1891)

22o; Wiss. Mitt. II, 323 — Truhelka, Naši gradovi 92-96 — Dr. J. Jelenić, Kraljevsko Visoko i samostan sv. Nikole, Sarajevo 1906. U dodatku je zbirka visočkih diplomatskih pisama (str. 129-147) — Elezović, Turski izvori za istoriju Jugoslovena, Brastvo XXVI, 113. — Novi Prijatelj Bosne I (1888), str. 18—21.

BOBOVAC je bio najvažniji grad u sredovječnoj Bosni. Do ovoga grada dolazimo od mjesta Ćatića na pruzi Sarajevo—Šamac, cestom do Sutjeske (9 km), a odavde lošim putem uz potok Trstenicu i dalje na Poljansku rijeku i njenu vrlo usku dolinu, koja se mjestimice toliko sužuje, da je valjalo u stijeni isjeći stepenice, kojima se penje uz krš zvani Ljestovače. Prošav taj tjesnac (Sutjesku) dolazimo do sastava pritoka Borovice i Miokovice, koji čine Poljansku rijeku. Odavde se vidi strma, krševita kosa i na njoj podor nekoć slavnog grada Bobovca. Podor grada, na vrhu te kose, zovu stanovnici onog kraja Gornji grad, a podor na stepenici ispod njega Donji grad.

Zub vremena uništio je tvrdi Bobovac tako, da bi bilo vrlo teško doći do tlorisa. Najveći dio je zarastao u šumu. U gornjem gradu se još vidi komad ćoška velike četveraste kule, a u donjem prostrano, zidom opasano dvorište, i u sredini se razabire trag zdenca. Oba su grada bila spojena zidom.

Bobovac bijaše važan i slavan grad, u kome su rado boravili bosanski vladari. U njemu se čuvala i kraljevska kruna. Kralj Stjepan Ostojić spominje ga u svojim listinama »slavni dvor kraljevstva mi u gradu Bobovcu«, a Stjepan Toma naziva Bobovac »naše stono mjesto«.

Sredinom XIV stoljeća povijest (bilježi prvu epizodu koja se odigrala oko Bobovca. Ban Stjepan Kotromanić, slijedeći primjer svoga oca, išao je za tim, da svoju banovinu što više proširi. Godine 1349 ote on Srbima Travuniju, kojom su dotada vladali knezovi srpski, te je pripoji svojoj mladoj državi, a car Dušan, da se osveti banu, provali s vojskom u Bosnu i pade pod Bobovac, koji je već onda bio glavna tvrđava u Bosni. Car je uzalud opsijedao tvrdi grad. Ne mogavši ga zauzeti, diže opsadu i povrati se u svoju zemlju.

Ovom epizodom ulazi Bobovac u povijest Bosne, a i kasnije se često spominje.

U Bobovcu su banovi i kraljevi izdali više listina i primili brojna strana poslanstva". O svemu tome govori podrobnije dr. Ćiro Truhelka u djelu »Naši gradovi«. I Sutjeska i Bobovac izgubili su donekle svoju važnost stupanjem posljednjeg bosanskog kralja Tomaševića (1461—1463) na prijesto, jer je on 1461 učinio Jajce svojom prijestolnicom.

»Koliko je bila dična prva pojava Bobovca u historiji, toliko je bila žalosna epizoda, kojom Bobovac zaključuje svoju egzistenciju. Kada je, naime, g. 1463 silni osvajač Mehmed II prešao Drinu da osvoji Bosnu, pade mu vojska pod Bobovac. Kralj je bio pošao u Jajce da okupi tamo vojsku oko sebe, koja bi imala suzbiti Osmanlije, a u Bobovcu osta nešto posade pod zapovijedi kneza Radaka.

Radak, nadajući se u turskoj službi svojoj sreći, i ne pomisli na odbranu, već ponudi sultanu sam predaju grada. Sultan uze grad a izdajicu dade u ime plaće strmoglaviti niz jednu stijenu u ponor, a proglašujući tu osudu govoraše, kako li će Radak njemu služiti, kada je svome rođenome vladaru bio izdajica.

Narod oko Bobovca još i danas pokazuje onu stijenu, pod kojom je izdajica našao svoju plaću, te je po njemu zove Radakovicom.

Osvajači ne ostaviše u Bobovcu ni kamen na kamenu, već ga do temelja razoriše, a grada nestaje gotovo sa površine zemlje, te mu u daljnjoj povijesti Bosne nema više ni spomena.

Ono malo podora, što je još ostalo na onom pustom, strmom kršu, što se na buri i vjetru razasulo, tek je jedna od najsvetijih relikvija bosanskih, jer je svaki kamen tamo svjedok nekadašnje slave bosanske, ali i — rasula Bosne.« (Truhelka, 92).

Skoro svi naši historiografi složni su u tome, da je Bobovac propao kobne 1463 godine. A ipak nije bilo tako.

Iz kronike Konstantina Mihajlovića znamo da su Turci pod Bobovcem salili velike topove, zauzeli grad i u nj smjestili posadu. Tu o izdaji Radakovoj nema ni spomena. Konstantin je kao jeničar sudjelovao pri opsadi i zauzeću ovog grada.

Turski kroničar Dursunbeg bio je upravitelj finansija za vlade sultana Mehmeda Fatiha i pored svoje službe pisao je kroniku, u koju je unosio ono što je sam vidio ili od očevidaca čuo. O pohodu sultanovu na Bosnu piše Dursunbeg među inim i ovo: »I tako konak po konak, katkad preko planine, nekad opet poljem i dolinom, pređoše put, po prilici za dva mjeseca. Carski je čador bio razapet na granici te zemlje. Prethodnica pobjedonosne vojske stiže pod grad Bobovac, koji je najistaknutiji grad zemlje Bosne. Učešćem obiju strana razvi se golema bitka, neobično veliko krvoproliće. Ali unatoč svekolikoj njegovoj jačini i neosvojivosti, prije no što je i stigao sultan, da ga vidi, božjom pomoću carske vojskovođe oružanom rukom otvoriše mu kapije tako lako kao što jutarnji povjetarac lako otvara nježne pupoljke.«

Koliko je Bobovac nastradao ovom prilikom, ne zna se, ali svakako puno nije, jer se u oba tursko-ugarska ugovora, sklopljena 1503 i 1519 g. spominje među gradovima u onom dijelu Bosne, kojim su Turci tada vladali. U gradu je bila i posada, kojoj je zapovijedao jedan aga (dizdar) i imao svoga ćehaju (zastupnika).

Gradu, odnosno posadi, pripadao je ogroman posjed oko Bobovca. To potvrđuje jedna isprava kadije u Brodu (Zenica), napisana sredinom mu-

harema 908 (21 juli 1502), koja pruža i druge dragocjene podatke iz onog tamnog perioda bosanske prošlosti. Ova se isprava očuvala u jednom selu u neposrednoj blizini Bobovca i to u originalu i prijepisu. Original je napisan na papiru dugom 26, a širokom 20 cm, nalijepljenom na svilenom platnu, a prijepis na papiru 22/24 cm. Oba su primjerka ponešto oštećena, ali svaki na drugom mjestu, pa je tekst potpun. Ovdje donosim doslovan prijevod, kako mi ga je napravio rahmetli profesor H. Mehmed ef. Handžić. Taj prijevod glasi:

»Šta je u ovom, slaže se sa originalom. Prenio ga je siromah Derviš Ali b. Šejh Bedrudin, mevla (kadija) u mjestu boraca, kadiluku Brod. Bog mu oprostio!

Ovo je napisano radi slijedećeg:

Neferi (vojnici) sa ćehajom i agom tvrđave Bobovca, koja pripada brodskom kadiluku (kotaru), došli su šerijatskom sudu i izjavili slijedeće: »Mi tražimo da se odrede granice zemlje, kojom mi raspolažemo u okolici spomenute tvrđave. Prema izvještaju obaviještenih te granice zemlje u susjedstvu spomenute tvrđave, kojom mi raspolažemo, jesu slijedeće: Najprije ispod Ljestovačke ćuprije niz potok, pa odatle gore na klanac, koji ide sredinom stijena, odatle opet gore prema Ljestovačkim glavicama, pa po stijenama do vinograda. Onda do drugog vinograda na stijenama, odatle opet do stijene, gdje se orlovi legu, odatle na Pogledski put, pa gore na Okvrgu Glavu, pa odatle Hridu i Kiraul gradini, Okvrginom Samoboru i njivi Sulejmana, a onda upravo strmo prema guvnu, pa opet strmo guvnu Kalimdžića Muslihudina, pa na guvno Šapšala Mehmeda, a odatle krilom Crvene Stijene do mlinskog jaza (benta) i prelazi preko prelaza na potoku, pa do benta mlinskog upravo gore prema Hridskom prelazu, pa krovom Crvenih Stijena do Branice, mjesta na kojem se teferiči, po putu koji dolazi iz grada, pa međama njiva uz gornju stranu puta gore Okvrgi, pa na vrh Okvrge, pa preko Mijakovića, Dragovića i puteva, koji dolaze iz grada, strmo prema malom potoku silazi, a odatle strmo do benta gradskog mlina, a onda gore s gornju stranu Barak-bašine bašče do Suhodola, pa preko malog Popravolja izlazi na Okvrgu, a onda upravo gore glavi Okvrge do Kraljeva Gumna, zatim rubom šume s gornju stranu Karaule do Hamzine krčevine s gornju stranu česme, s gornju stranu jame iznad Klokota, na vrhu stijene, a odatle strmom stijenom do potoka i završava se kod prelaza ispod ćuprije.«

Posjed tvrđave u starim granicama nije udružen sa stanovnicima okolnih sela. Ovo se saznalo od obaviještenih ljudi iz sela Kočevče, koji su ostali od osvojenja sultana Mehmeda: Grgur Olović, Ratko Petrešin; iz Mijakovića: Kolak Mahmut, Karađoz Jakub i Hamza; iz Dragovića: Zivan i njegovi sinovi, Sarudža Hasan, Dobrešinov sin Alija, Rodnić Stepan, Pavle, Bogilja, Vukać i njegovi sinovi, Sarudža Nikola; iz Glumčića: stari Mihovil, Božidar i Miladin; iz Rotanja: stari Juraj i Milorad; iz Poljana: stari Juraj s rodom, i Ćavčić Ivan koji je muselim i brat mu Vladislav, kovač Petar; iz Lučića: Šilja i sin mu Nesuh, Dolić Mihovil; iz Tešave: stari Rodim; iz Ričica: Sudža Aladžos i Bajramlu; iz Sutiske: Telal Husein i knez; iz Slavina: stari Nesuh.

Ti starci i pouzdani i izabrani sijedi ljudi dali su izvještaj, i spomenuta ograničena zemlja ostavljena je ljudima iz tvrđave i ovo je na zahtjev u sidžil uneseno sredinom muharema 908 godine.

Svjedoci:

Stari Širmerd Puščić,
Lufti-čelebi sin Balibegov,
Ali-čelebi sin Balibegov,
Dana Halil,
Vinitmiš sin Dana Halilov,
Bekir-lu Sandžak,
Musa halifa,
Mehmed-čelebi iz Moštanice,
Sulejman spahija,
Šiše Jusuf beg,
Aga Vrlice Alijaga,
Dobojski dizdar Mustafa-aga i drugi.«

Daljim napredovanjem Turaka u Bosni i u ostalim hrvatskim zemljama Bobovac je izgubio svaku stratešku važnost, pa je napušten i prepušten zubu vremena, a njegova posada premještena u neki zasada nepoznati grad bliže granici. Desilo se to prije 1626 g., jer se te godine navodi među drugim napuštenim gradovima u Bosni.

Iz jednog zeničkog sidžila znam da je dizdar Bobovca neki *Osmanaga* nepoznate godine sagradio džamiju u selu Janjići u nahiji Zenici. U tu džamiju postavljen je carskim beratom novi imam Mehmed-halifa 27 zilkade 1209 (14 VI 1795 god.

\

Izvori i literatura: Sendtner, Uber die Natur-Verhaltnisse Bosniens, Ausland 1848, br. 165, str. 658 — Jukić 34 — Bosanski Prijatelj I (1850), 21 — Miklošić, Mon. serb. 184, 185 i 385 — Roskiewicz, 123 — Schematismus misionariae provinciae Bosnae Argentinae pro anno 1877, Mostar 1877, 21 — Klaić, Bosna, 155 — Jireček, Die Handelsstrassen, 31, 37, 73 — Asboth, 52, 88 — Stratimirović, Gl. Z. M. III (1891), 203 — Wiss. Mitt. II, 325 — Fermendzin, Acta Bosnae, 82, 87, 106, 146, 185, 231, — Truhelka, Naši gradovi, 88 — Dr. M. Mandić, Napredak, kalendar za 1910 godinu, 61 — Faksimili spomenutih isprava u mene. — Novi Prijatelj Bosne I (1888), str. 9—18. — Zenički sidžil u Čaršimamovića u Zenici.

ČAJANGRAD i *Čajanski grad* zove stanovništvo Gračanice, Velikog i Malog Čajna i drugih susjednih sela podor grada što leži lijevo od starog puta Podvisoko-Sutiska. Od današnjeg Visokog udaljen je oko 7, a od Sutiske 21 km. Iz sela Malo

Čajno vodi dosta rđav, ali ne baš naporan put do ovog podora, koji se laganim korakom prevali za dobar sahat. Podor Čajangrada zarastao je u gustu šikaru.

To je bio grad kome je osnovica pravokutnik, a u jednom uglu vidi se još nešto zida okrugle kule, koja je stajala do ulaza u grad i s te (zapadne) strane moglo se pristupiti gradu, dok je s ostalih strana pristup upravo nemoguć. I s Čajangrada otvara se vidik na sve strane, s njega se vidi Bobovac na sjeveru i Visoki na jugu. Nije stoga isključeno, da je Čajangrad vršio i optičku vezu između Bobovca i Visokog.

Ovo je bio kraljevski grad. Na to nas sjećaju dva lokaliteta na južnoj strani: Kraljev Do i Kraljevo Guvno. U izvorima mu nema spomena, pa se ne zna ni kako se pravo zvao.

U ravnici ispod ovog grada, desno od starog puta, a uz lijevu obalu jednog potoka ima malo groblje zvano Šehitluci. Tu je u šikari pet muslimanskih grobova i, sudeći po nadgrobnim spomenicima, vrlo je lako da potječu iz XV, ili najkasnije XVI stoljeća. Po predaji tu leže vojnici sultana Mehmeda II, koji su pali pri zauzeću ovog grada.

TRAVNIK se prvi put spominje 1463 godine kao mjesto u kome se kraće vremena zadržao sultan Mehmed II, osvajač Basne, na putu u Jajce. Grad je sagrađen na jednom brežuljku Vlašića. U osnovici je nepravilan višekut, a dijeli se u tri dijela: *gornji* s tamnicom, *srednji* s kulom za municiju i *donji* grad. Ti se dijelovi nižu od sjevera prema jugu. Gradska su vrata u srednjem dijelu, i to sa zapadne strane, a do njih se danas dolazi preko kamenitog, na svod sagrađenog mosta, ispod koga protiče Hendek, lijevi pritok Lašve. Vrlo je vjerojatno da je na istome mjestu bio nekad pomični most.

Tehnika je travničkog grada sredovječna, ali nije dokumentarno zajamčeno da je grad sagradio Tvrtko II, iako to neki pisci navode. Prvu sigurnu vijest o gradu Travniku nalazimo u tursko-ugarskom ugovoru iz 1503 godine, ali grad je svakako sagrađen prije 1463 g. Evlija Čelebija zabilježio je po pričanju da je grad zidao latinski kralj Dubrovnik, a to će reći da je podignut prije pada Bosne. Isti pisac navodi da je onda (1660) u gradu bilo više soba i prostorija za municiju, te da je tu stajao dizdar s posadom. Ne može biti točno da je u ovome gradu 1626 g. bilo 50 ognjišta (kuća), kako kaže Georgiceo. Biće, da je posada brojila 50 momaka.

Kako je u ovom gradu džamija sagrađena na ime sultana Bajezida II (1481—1512), to je toga vremena stavljena u ovaj grad stalna posada. Toj je posadi pripadao i Sulejman sin Bajezidov, koji je 1554 držao pod zakup jednu parcelu Sofi Mehmed-pašina vakufa u Banjoj Luci.

Pjesnik Bulbuli opjevao je 1102 (1690—1691) Travnik i među inim ističe tvrđavu i hvali hrabrost travničkog dizdara, ali mu imena ne spominje.

Sve do 1833 nemamo točnih podataka o oružju i municiji ovoga grada. Po anonimnom opisu u gradu nije bilo baš mnogo topova. Po jednom francuskom izvještaju bila su u gradu godine 1806 samo četiri topa, što je upravo teško vjerovati, jer je 1833 pored 17 uporabljivih topova bilo još 22 stara topa. Jukić piše, da je po tradiciji grad sagradio Tvrtko II, da u gradu ima džamija, tri kuće, nekoliko kasarna, 12 topova, topčija i 30 nizama i dosta municije, ali primjećuje da je grad od male važnosti, jer je tijesan, slabih zidova, a uz to se može tući iz topova od Gučeva i Bukovice. V. Klaić zabilježio je kako je 1867 Topal Osman-paša dao 27 starih topova s natpisima slupati i u Carigrad otpremiti.

Godine 1838 ovaj je grad bio u dobrom stanju, i danas je relativno dobro očuvan, jer je iza 1878 popravljan. U njemu je i okupacija zatekla tursku posadu.

Dok je Travnik bio sijelo bosanskih vezira, tj. od početka XVIII stoljeća do 1851., često su gradsku tamnicu naseljavali neposlušni bosanski begovi i age, od kojih su neki ovdje i glavom platili. Tako je g. 1806 umoren tu i aga bosanskih jeničara uz pucanje topova. Do pedesetak bosanskih prvaka platilo je životom u Travniku.

Godine 1102 (1689—90) bio je u Travniku dizdar *Ahmed -aga,* 1721 *Osman-aga,* a 1764 *Ahmed-aga,* koji se navodi kao dužnik u popisu dužnika jednog vakufa u Vranduku, 1787 bio je dizdar *Mehmed-aga,* a 1791 *Ahmed-aga.*

Izvori i literatura: Boue II. — Jukić 22 — I. Kukuljević, Putovanje po Bosni, Zagreb 1858, 34 — Klaić, Bosna, 158 — Jireček, Die Handelsstrassen, 61 i 84 — Starine XVII 147 — Gl. Z. M. (1908), 99 i 183 — Đ. Mazalić, Travnik i Toričan, Gl. Z. M. 1948, 145 do 166 — Dr. M. Mandić, Vezirski grad Travnik, Zagreb 1931 — G. Elezović, Turski dokumenti za istoriju Jugoslovena, Beograd 1932, 115 (ćir.) — Manuscripta turcica br. 4913 — Bulbulina pjesma u Kronici M. E. Kadića,

VRANDUK se prvi put spominje 1410 g. Bio je to kraljevski grad. Godine 1410 sjedio je uz kralja Ostoju Pavao Bešina kao kastelan, koga je bio postavio kralj Sigismund nakon poraza plemstva pod Doborom (1408). Kralj Tomaš postavio je svoga brata Radivoja za kneza. Turci su ga zauzeli 1463 i od one godine sve do 1887 sjedila je ondje sad veća, sad manja posada. Od god. 1702 do oko 1760 Vranduk je sijelo vrandučke kapetanije. God. 1838 naveden je među gradovima koje treba popraviti.

U raznim ispravama spominju se ovi vrandučki dizdari: *Alijaga,* sin Osmanagin, 1678, *Fet-*

hulahaga 1740, *Bećiraga* 1744, *Hadži Mehmedaga* 1760, *Hasanaga* 1788, *Mehmedaga* 1825—1835 i *Bećirbeg* 1840.

Poznato mi je i nekoliko zapovjednika topčija ili topčibaša. Beratom od safera 1154 (april—maj 1741) postavljen je za topčibašu Hasan, sin umrlog topčibaše Osmana. Mjesto umrlog topčibaše Mustafe postavljen je njegov sin Hasan (berat od džum. I. 1200 (mart 1786). Na mjesto umrlog Hasana postavljen je njegov stričević Ibrahim (berat 3 reb. I 1240 — 26 X 1824).

Da još nešto spomenem o ovome gradu. Kako se iz sačuvanih isprava vidi, Vranduk je služio u XVIII i prvih godina XIX stoljeća, a možda i prije, kao zatvor za političke krivce, i to mahom za školovane ljude, kao što su kadije i muftije, i otuda i ona narodna: Otišao *u Vranduk na kadiluk* ili samo: *U Vranduk na kadiluk.* Evo nekoliko primjera. Oko god. 1736 umro je u Vranduku u progonstvu kadija Abdulah efendija Habibović iz Sarajeva. Bašeskija je zabilježio sub 1194 (1780) progonstvo travničkog muftije Jahja efendije Hafizadića iz Jajca u isti grad zbog politike. On je podnio bosanskom veziru molbu u kojoj ga moli da ga pusti, a on se odriče svih protudržavnih poslova. Bujruldijom od 29 reb. I 1208 (4 XI 1793) nalaže vezir vrandučkom dizdaru da ga pusti.

Godine 1802 stavio je zenički naib zahtjev da se u Vranduku zatoči mahalbaša sela Gračanice Mahmut, jer podstrekava narod na ustanak. Iste godine stavlja se isti predlog za Mustafu Tiru iz Prusca. Godine 1810 uputio je vrandučkom dizdaru teskeru, kojom nalaže da se njemu upute dva zatočenika iz Zenice. Godine 1824 izdao je Selim Siri-paša kao bosanski vezir bujruldiju, da se u Vranduk zatoči Hasan efendija, kadija u Prozoru, jer rovari protiv države.

Godine 1833 nađena su ovdje samo 4 topa.

Pri provali Eugena Savojskoga u Bosnu 1697 Austrijanci nisu mogli zauzeti ovaj grad, nego su ga zaobišli.

Vranduk spada i danas u bolje očuvane gradove. Njegove su kule prekrivene 1914, a ponovno ih je prekrio i naš Zavod za zaštitu spomenika kulture 1948.

Izvori i literatura: Truhelka, Naši gradovi, 84-88 — Gl. Z. M. XX (1908), 97 — H. Kreševljaković, Hadži Alijagin vakuf, Kalendar Narodna Uzdanica 1944, 32-36. — Gl. Z. M. 1918, 63 — Manuscripta turcica broj 90, 98, 105, 106, 108, 112, 140, 179, 292, 838, 866, 4917, 4918, 4919, 4932. — Prilozi II, 165. — Novi Prijatelj Bosne II (1891), str. 23-24.

ŽEPČE se prvi put spominje 1458 godine. Da li je tada bio ovdje kakav gradić, ne zna se. U oba tursko-ugarska ugovora (1503 i 1519) nema spamena Žepču. Prva sigurna vijest o gradu Zepču potječe iz 1697. Tad je grad od kopnene strane bio opasan sa dva reda palisada i jednim jarkom, a od obale Bosne jednim redom palisada. Kako su Žepčaci prvi dali otpor vojsci Eugena Savojskog, on je noću 18 oktobra iz topova zapalio grad, a prinčeva vojska prodrijevši u grad sasjekla je posadu ne štedeći ni starce, žene ni djecu, koji su se tu sklonili. Medu palim napadačima bio je i jedan oficir.

U XVIII stoljeću nalazimo u Žepču grad ozidan od kamena tik lijeve obale Bosne. Osnovica mu je pravokutnik. U tom gradiću bila je jedna kula. Oko 1750 godine sastojala se posada od 107 vojnika i 4 age. Godine 1833 bila su samo dva topa. Ovaj je grad 1838 ubrojen među one koje treba napustiti, ali ipak nije bio napušten i u njemu je bilo nešto vojske sve do 1878.

Porušen je 1891.

Izvori i literatura: H. Kreševljaković, Žepče, Sarajevo 1936 (separat iz kalendara Napredak za 1937).

MAGLAJ je najprostraniji grad u dolini rijeke Bosne, na njenoj desnoj obali ispod Ozren-planine. Prvi se put spominje 20 augusta 1503 i već je tada bio u turskoj vlasti. Posadom je zapovijedao dizdar. 1697 posada je brojila 200 vojnika zajedno sa zapovjednicima (4 age i 2 bega), a od oružja su bila tri mala topa, jedan havan, nešto praha i olova. Godine 1728 popravljena je u ovome gradu baruthana, pet kula i pet karaula.

Još godine 1529 spremao se Ferdinand Habsburgovac da napadne Bosnu. U to ime pisao je 24 III iste godine Žarku od Maglaja i Jurašinu od Žepča:

»Kada začuješ da smo poslali našu vojsku u to naše kraljevstvo (Bosnu) i da hoćemo napasti Turke, odmah se podigni sa svim svojim silama i narodom protiv Turaka i posluži nam vjerno i stalno do kraja našeg pothvata. Ako tako učiniš, kako mislimo, obasućemo te svim milostima i obilno nagraditi tvoju spremnost i pomoć posjedničkim pravima i dobrima u spomenutom kraljevstvu ili u njemu pridruženim dijelovima i osim toga potvrdićemo ti što već posjeduješ, zadržati i braniti u posjedu . ..«

Ali od svega toga nije bilo ništa, jer je sultan Sulejman provalio u Ugarsku. Mnogo kasnije zauzeli su Austrijanci Maglaj dva puta na vrlo kratko vrijeme, i to 1697 i 1789 g. Koju godinu pred ovaj drugi pohod Austrijanaca napisan je onaj anonimni izvještaj u kome se kratko opisuje Maglaj i navodi da u gradu ima samo osrednjih topova.

Negdje oko sredine XVIII stoljeća Maglaj je sijelo kapetana. Grad je imao nešto posade sve do 1878.

Od maglajskih dizdara poznati su mi: *Sulejman aga* 1790 i *Mahmut Atif* 1834/35. Oko 1800 godine bilo je u Maglaju 8 mustahfiza timarlija. Godine 1833 bilo je ovdje 8 topova.

Izvori i literatura: Truhelka, Naši gradovi, str. 80-84 — Dr. A. Ivić, Spomenici Srba u Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji, I. deo (ćirilicom), Novi Sad 1910, str. 12-13 — Gl. Z. M. 1908, str. 97 — Kalendar Narodna Uzdanica za 1938, str. 142-144 — Prilozi II, 164 — Kodeks u Orijentalnoj zbirci Jug. akad. 1420, folio 56a. — Manuscripta turcica 86, 147, 176, 180, 190, 197, 602, 91, 92, 181.

DOBOJ u Usorskoj banovini prvi se put spominje g. 1415. Turci su ga zauzeli prije februara 1503. Ovaj grad spada u bolje očuvane gradove. Godine 1915 vršeni su veliki popravci na ovome gradu, isto tako popravljao ga je i Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH god. 1950 i 1951.

Posadom je zapovijedao dizdar. Godine 1657 brojila je posada samo 30 čuvara s pet aga, a to znači, da je jedan dio čuvara bio otišao na bojište. Tada je bio u Doboju samo jedan top i jedan havan, pet bureta praha, nešto olova i četiri bajraka. Oko 1785 grad je bio prilično tvrd, ali artiljerijom nije bio prejak. Godine 1800 bilo je 10, a godine 1804 15 čuvara. God. 1833 u ovome je gradu 11 topova.

Dva su puta na kraće vrijeme zauzeli Austrijanci Doboj, i to 1697 i 1718 g.

Od prvih godina XVIII stoljeća Doboj je sijelo kapetanije.

God. 1502 bio je dizdar neki *Mustafaga,* oko 1750 također neki drugi *Mustafaga,* 1832 *Omeraga.* U junu te godine posjetio je Omeraga novog vezira Kara Mahmut-pašu u Sarajevu i povratio se s njegovom propusnicom, izdanom 26 juna.

Prije izgradnje tvrdog grada u Tuzli slani su ovamo buntovnici u zatvor.

Izvori i literatura: Novi Prijatelj Bosne BI, Zagreb, 1890, 18 — Truhelka, Naši gradovi, 77-80 — Gl. Z. M. XX (1908), 97; XLV (1933), 71, 72, 74 — Kadića arhiv broj 968; Kodeks o Orijentalnoj zbirci Jugoslav. akad. 1420, folio 56a — Prilozi II, 161 — Manuscripta turc. 604, 609.

TEŠANJ, grad u Usorskoj banovini, sagrađen je na strmom brežuljku što se diže u sredini današnje varošice istog imena. Gornji je dio grada nastao još u srednjem vijeku, a donji sagradiše Turci 1115 (1703—04) za vlade sultana Mustafe i bosanskog vezira Mahmed-paše. Grad je prostran i prilično očuvan. U gornjem je gradu bilo još 1940 g. nekoliko kamenih džunleta.

Tešanj se prvi put spominje 1461 u jednoj ne baš pouzdanoj povelji. Turci su ga zauzeli oko 1512. Posadom je zapovijedao dizdar, a od prvih godina XVIII stoljeća Tešanj je sijelo i kapetana. Anonimni opis Bosne navodi da u gradu imaju tri baterije i 15 velikih topova. Godine 1833 bio je tu 31 top.

Godine 1804 bilo je u ovome gradu oko 20 čuvara. Neki *Emin Ahmed Misri* bio je baščauš i tufekčija u gradu Tešnju 1198 (1793). On je uvakufio jednu knjigu koja je kasnije dospjela u Gazi Husrevbegovu biblioteku u Sarajevu i nosi broj 649. Grad je bio 1838 potreban popravku i nije napušten sve do 1840 g.

Prije 1638 i poslije 1641 bio je dizdar *Hasanaga,* 1758 *Alijaga.*

Na ovom je gradu izveo neke konzervatorske radove 1950 Zavod za zaštitu spomenika kulture NR BiH.

Izvori i literatura: Gl. Z. M. XX (1908), 97 — Sidžil 73 — Prilozi II 161 — Manuscripta turcica, 97, 167 i 214. — Novi Prijatelj Bosne II (1891), str. 20-23.

DOBOR. Podor ovog grada stoji na jednom humku Vučjak-planine, iznad lijeve obale Bosne, nedaleko varošice Modriča.

Taj se grad sastojao od dvije kule spojene sa dva paralelna, po 18 m duga bedema. Na tom se mjestu probija rijeka Bosna kroz klanac, što ga zatvaraju ogranci planina Vučjaka i Trebovca.

Dobor je sagradio oko 1387 hrvatski ban *Ivaniš Horvat* da odavle lakše vrši upade u Slavoniju. On je pod Doborom bio i poražen 1393 ili 1394. Dobor je spadao nekada medu strategijski najvažnije bosanske gradove. Dobor je naročito poznat po onoj katastrofi bosanskog plemstva iz 1408. Krajem XV i početkom XVI stoljeća Dobor je bio u vlasti *Berislavića,* najmoćnijih slavonskih plemića toga vremena. Husrevbeg je zauzeo Dobor 1536. U grad je smještena posada od 40 čuvara, koji su ovamo došli iz Šapca. Medu tim vojnicima bio je neki *Muhjudin,* sin Iljasov, i ostao u Doboru do smrti, dok su ostali čuvari nekud premješteni, a na njihovo mjesto došli su drugi.

Muhjudin se bavio pored svoje službe i pčelarstvom. Možda je Muhjudin bio pčelar Husrevbegov, jer se zna da je ovaj u prvoj polovini 1537 god. uvakufio 150 košnica u Doboru. Muhjudin je kasnije postao dizdar Dobora i u tome svojstvu i umro 1587 g. Naslijedio ga je sin Jusuf-aga i tu službu vršio 23 godine. Umro je u Doboru 1019 (1610) u 80 godini života, a kad je s ocem došao u Dobor, bilo mu je 7 godina.

Jusuf-agu naslijedio je sin, kome imena ne znamo. Berat je dobio za ovo mjesto za vezirovanja Ibrahim Hana na Bosni uz pomoć Kasim efendije, tefteremina, koji je bio iz kraja oko Dobora. Ovaj, po imenu nepoznati dizdar blagosilje Kasim efendiju, a tuži se na Ibrahim Hana kao čovjeka, koji baš nije volio pravdu. Podrugu godinu ostao je dizdar, a onda je to mjesto predao nekom drugom i primljeni novac uvakufio, a on se primio službe u džamiji u Jakešu. Ovaj Jusuf-agin sin bio je derviš, uz to čovjek vrlo učen i pobožan, pa mu nije bila ugodna služba dizdara. Službu imama u Jakešu vršio je 7 godina, a onda je istu službu vršio u Modriču, u novosagrađenoj džamiji bos.

tefterdara *Osman efendije*. Ovaj Jusuf-agin sin preveo je s perzijskog na turski jezik pjesničko djelo *»Džamasabnamu«* i iz tog djela saznajemo gornje podatke o doborskim dizdarima. Djelo je pisano za druge vlade sultana Mustafe (1622 do 1623), ali nije potpuno očuvano.

Za prvog rata Karla VI s Turcima (1716 do 1718) pao je i Dobor u austrijske ruke. Grad se predao 1716, a posadi od 200 ljudi s jednim begom bilo je dozvoljeno da se povuče u Gračanicu. Po miru u Požarevcu ostao je Dobor u turskoj vlasti, ali u nj nije više vraćena posada.

Po jednom austrijskom izvještaju iz 1785 Dobor je star, prilično čvrst i napušten grad.

Ulogu Dobora preuzela je Derventa.

Izvori i literatura: Jukić, 40 — Klaić, 183 — Jireček, Die Handelsstrassen, 30 i 87 — Rački, O gradu Doboru u Bosni, I. Kukuljević, Dobor, Bos-herc. Novine od 29 VIII 1880, broj 70 — F. Šišić, Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić, 95 i 240 — Fermendzin, Acta Bosnae, 58, 87, 116 i 477 — Truhelka, Naši gradovi, 44 do 47 — Gl. Z. M. XVI (1904), 254; XIX (1907), 576; XX (1908), 98; XXIV (1912), 230 — Dr. A. Ivić, Spomenici Srba u Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji, Novi Sad, 1910, 163 — Thalloczv, Studien aus der Geschichte Bosniens und Serbiens, 131, 132, 146, 290 — Dr. M. Filipović, Modrica, Beograd 1932, 23 — Rukopis Džemasabnama u Osmana Asafa Sokolovića u Sarajevu. — Novi Prijatelj Bosne II (1891), str. 13-18.

DONJA TUZLA. Danas nema traga gradu u Tuzli. Nekoć je taj grad stajao na onom trgu pred današnjom zgradom Gradskog narodnog odbora. Grad je bio u osnovici pravokutnik s visokim zidovima. Na četiri ugla bile su četiri tabije i pod njima prostorije presvođene kubetima. U dvorištu su bile dvije kule za municiju i ambar za žito. U zapadnom zidu bila su vrata. Osim ovoga grada bio je veći dio varoši opasan zidovima. U taj vanjski grad ulazilo se kroz četvera vrata, a zvahu se: Stara, Džindijska, Jalska i Poljska kapija. Nad svakom kapijom bila je po jedna prostorija, a ona iznad Džindijske kapije služila je sve do 1886 kao *hazna* (državna blagajna). Osim ove kapije ostali je dio vanjskog grada porušen 1870.

Tuzlanski je grad sagrađen poslije Karlovačkog mira, i to najprije od brvna, a kasnije ozidan od kamena.

Posebnim fermanom naređeno je da se tuzlanski grad ozida od kamena. Tome se pristupilo poslije 1760 g. Rad je zapeo 1765 zbog pobune seljaka Spreče, Đurđevika i Banovića, koji ne htjedoše dotjerati 6000 kola kamena, što im je bilo određeno. Bosanski je vezir izdao nalog spomenutim selima da kamen dotjeraju. Iz izvještaja od konca zilhidže (prije 18 V 1768) vidi se, da je iz Prijepolja upućeno u Tuzlu 40 čerahora, što znači, da se grad zidao još u maju 1768. Godine 1833 bila su u gradu 24 ispravna i 3 neispravna topa. Godine 1838 bio je tuzlanski grad u dobrom stanju.

Gradom je zapovijedao dizdar, a Tuzlom kapetan.

Izvori i literatura: F. Spaho, Pobune u tuzlanskom srezu polovinom XVIII vijeka, Gl. Z. M. 1933, str. 73 — Rukopis Orijentalnog instituta u Sarajevu broj 1794 —- Prilozi II 164 — Manuscripta turcica, 301, 599, 784.

SOKOL (Soyon, Sochol) u Usori spominje se prvi put 1449. To je bio grad kneza Radivoja, sina kralja Ostoje. Na 2 juna 1449 vjenčao se Radivoj u Budimu s Katarinom, kćerkom Nikole od Velike u Požeškoj županiji i tom prilikom oporučio je Nikola od Velike trećine svih svojih posjeda u svoje ime i u ime svoje žene Margarite knezu Radivoju i njegovoj supruzi s pravom doživotnog uživanja, a Radivoj je opet vinkulirao tastu i punici polovinu Sokola i svih svojih imanja u Bosni i Slavoniji. Biće da je Sokol pao pod tursku vlast 1512, kad i ostala Srebrenička banovina. Pri osnutka gradačačke kapetanije ušao je i Sokol u njen sastav. Sokolom je upravljao dizdar. Godine 1777 grad je popravljao gradačački kapetan Mehmed. Godine 1838 ustanovljeno je da je potreban mali popravak, ali nije popravljen, nego napušten iza 1840. Godine 1833 bilo je na Sokolu 7 topova, a po predaji bio je ovdje i top »Krnjo«, koji se često spominje u narodnim pjesmama.

Oko 1716 bio je dizdar u Sokolu neki *Hasanaga*. Sokol je imao i topčijskog agu. U okolici Sokola žive porodice s prezimenom Dizdarevići i Topčagići.

Godine 1940 vidio sam u Osman-kapetanovoj medresi u Gradačcu prepis komentara jednoj arapskoj pjesmi pjesnika Tantaranije, što ga je sačinio Mehmed, sin Muratov, u gradu Sokolu početkom muharema 1195 (konac 1780).

Nešto ruševina ovoga grada vidi se i danas na jednom vrlo strmom brežuljku što se diže iz doline rječice Gračanice, kojih 30 minuta lijevo od ceste Gračanica-Gradačac.

Izvori i literatura: Jukić, 41 — Klaić, Bosna 176 — Thalloczy, Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter 80 — Gl. *Z. M.* XX (1908), 98. — Prilozi II 168.

III. GRADOVI OKO VRBASA

SUSID (Zuzid) zvao se gradić u župi Uskoplje, a stajao je na jednom brežuljku, koji se skoro okomito obara u dolinu rječice Gračanice, koja se ulijeva u Vrbas kod istoimenog sela, udaljenog 7 km od Bugojna idući prema Gornjem Vakufu. Od sela Gračanice udaljen je ovaj gradić koja četiri kilometra.

Grad je četvorokutne osnovice s jednom skoro porušenom kulom kvadratne osnovice. God. 1940 našao sam u selu *Kordićima* tri starca, koji su pamtili ovu kulu kad je još bila pod krovom. U gradskom oboru vide se tragovi neke zgrade.

U poznatim ispravama iz vremena bosanske samostalnosti nema spomena ovome gradu. Prvi se put spominje 1403 god. u tursko-ugarskom ugovoru i tada je već bio u turskoj vlasti. Spomenut je i u zakladnici Mustafabega Skenderpašića od 1517 god.

U tursko doba Susid je imao dizdara i malu posadu. Oko 1800 god. bilo je ovdje pet mustahfiza timarlija. Na dizdara nas sjeća *Dizdarev potok,* desni pritok Gračanice, i pred gradom *Dizdarevo Polje.* Grad je napušten prije 1833 godine.

Po predaji izgleda da je Susid bio kraljevski grad. Nešto podalje od ulaza u grad ima u kamenu uklesana stolica, koju zovu kraljevom, očuvao se spomen u Kordićima na kraljicu Jelenu. Za nju pričaju kako bi tjesnac pod gradom zajazila volovskim kožama i kako bi se onda po jezeru vozala u čamcu.

Jukić, a po njemu i Klaić, kaže da Susid leži na Vrbasu.

Izvori i literatura: Theiner, Mon. Hung. II. 626 — Jukić, 27 — Klaić, Bosna, 163 — Zakladnica Mustajbega Skenderpašića u Gl. Z. M. XXII (1810), 596 i 598 — Kodeks u Orijentalnoj zbirci Hist. instituta Jugosl. akad. broj 1420, fol. 56a.

AKHISAR - BIOGRAD - PRUSAC. Razvaline ovoga grada vide se na jednom strmom brijegu kojih 5 km južno od Donjeg Vakufa. Pod gradom je bila varošica, na koju nas sjeća današnje Varošište, na čijem je prostoru prije 25 godina sagrađena osnovna škola. Gradić i varošicu *Prusan* (mjesto Prusac) spominje Kuripešić, koji je onuda prošao 1530 godine.

Na Pruscu gradu napisao je bosanski sandžak Skenderbeg jedno pismo Dubrovčanima 29 julija. Godina nije napisana, a dr. Truhelka stavio je ovo pismo u 1478 godinu. I to je prvi spomen Prusca. Pod imenom *Biograd* dolazi prvi put u tursko-ugarskom ugovoru od 1503 i 1519. Katarino Zeno prevodi *Biograd* u *Castel bianco,* a i turski naziv *Akhisar* čisti je prevod (*ak*, bijel i *hisar,* grad). U svim ispravama i drugim opisima na turskom i arapskom jeziku uvijek se piše *Akhisar.*

Srednjevjekovni gradić proširili su Turci opasavši mu zaleđe bedemom. Opis grada očuvao se u putopisu Evlije Čelebije. U anonimnom opisu Bosne nema Prusca.

Napušten je 1838 god.

Jedan dio prusačke posade uživao je timare, a ostali primao ulefu.

Prvi po imenu poznati dizdar, *Hasanaga,* vršio je tu službu do 1768, a onda je otišao na hadž i vraćajući se iz Egipta umro na moru. Tako je zabilježio njegov sin i nasljednik *Mustafa-aga,* rođen 23 III 1130 (25 II 1718), a dizdarem morao je postati prije očeve smrti. Tu je službu vršio do iza 1773. Ove godine piše ovaj dizdar kako mu se u subotu 17 muharema 1178 (10 IV 1773) rodio sin Muharem i primjećuje da mu je to *dvadeset i drugo* dijete. Osim ovoga zabilježio je još godinu rođenja dvaju sinova: Abdulaha, rođenog 1155, (1742) i Sulejmana 1177 (1763). Zadnji dizdar bio je *Abdulahaga Rustempašić.*

Godine 1833 bilo je u Pruscu 7 topova.

Izvori i literatura: Boue II, 377 — Jukić 27 — Jireček, 82 — Viestnik Hrv. ark. društva 1879, 30 — Hoernes, Din. Wanderungen, 279 — Starine X, 205, XVII, 141 — Rad, LVI, 158 — Gl. Z. M. XX, 154 — Truhelka, Turskoslovj. spomenici dubrovačke arhive, Gl; Z. M. XXIII, 49-50 i 202-203 — Kuripešić, Itinerarium, II. izdanje, 30, 31, 73 — Thalloczy-Šufflay, Povijest Jajca, 232 — Mazalić, Biograd ili Prusac, Gl. Z. M. 1951, 147-189 — Jedan medicinski rukopis u Osmana A. Sokolovića u Sarajevu — Prilozi II 166.

VINAC, Vinčac, Koszeruvar, gradić 13 km od Jajca na jug na strmom kršu iznad desne obale Vrbasa, pripada vrsti gradova koje njemačka znanost zove *Burgstall.* Vinac spada u red gradova koji su branili pristup Jajcu. Pod gradom je bilo podgrađe (Sotto Vinazac). Prviput se spominje 1453 g. Grad je imao svoga kapetana. Turci su ga zauzeli 1498. U oba tursko-ugarska ugovora (1503 i 1519) spominje se Vinac među gradovima koji pripadaju Turcima, pa nije točno što Evlija kaže da je Vinac zauzeo Gazi Husrevbeg 1527. Turska je posada brojila 50 članova s agom na čelu. Godine 1693 gradom je zapovijedao ćehaja jajačkog kapetana. Napušten je nešto prije 1833, a Jukić kaže da je skoro napušten.

Izvori i literatura: Jukić, 24. — Roskiewicz, 107. — Klaić, Bosna 166. — Truhelka, Jajce 69. — Thalloczy-Šufflay, 233. — Gl. Z. M. XX. (1908), 292; XXIV (1912), 114; XXX (1918), 160. — Prilozi II 154.

JAJCE. Grad leži na jednom brežuljku iznad ušća Plive u Vrbas.

Utvrđenje grada Jajca sastoji se iz glavne citadele, koja zahvata četvrtasti prostor vrha uzvišenja i zida, čiji je oblik uslovljen konfiguracijom zemljišta. U samoj citadeli su danas porušene sve gradnje, vidi se još samo mjesto tabija u jugoistočnom uglu citadele, koje su zamijenile na tom mjestu nekadašnje kule. Drži se, da je dvor citadele bio na istočnoj strani. Ulaz u citadelu s reljefom grba nalazi se na južnoj strani, dok na zapadnom zidu citadele postoji tajni ulaz. Bedem oko varoši polazi od jugozopadnog i sjeveroistočnog ugla citadele i ide sve do obale Vrbasa, uz koji je nekad također postojao zid, ali mu se danas vide još samo tragovi. Zid, koji polazi od jugozapadnog ugla citadele i ide uz rijeku Plivu, ima dvije kule: okruglu Medvjed-kulu i niže jednu kapi-kulu. Drugi zid bedema ima danas još samo dvije vidljive kule s ulazom, jednu blizu Vrbasa s kapijom, a druga kula, koja je ispod same citadele, pretvorena je u tabiju. Čini se, da su na ovom zidu u srednjem vijeku postojale još dvije kule.

Temelje današnjem Jajačkom gradu udario je Hrvoje Vukčić Hrvatinić između 1391 i 1404 god. Sva je prilika da je on sagradio samo citadelu, a da je prije toga postojala Medvjed-kula. Ostali dio grada izgradili su bosanski kraljevi, Madžari u vrijeme Jajačke banovine (1464—1527) i kasnije Turci.

U Jajcu je rezidirao zadnji bosanski kralj Stjepan Tomašević. Turci su zauzeli Jajce u junu 1463 god. i držali ga do 24 XII iste godine. Od 1464 do 1527 g. Jajce je sijelo tzv. Jajačke banovine. Više puta kušali su Turci zauzeti ovaj grad. Sva nastojanja ostala su uzaludna do decembra 1527 godine. Za pad Jajca saznalo se u Mlecima i u Beču između 20—28 januara 1528 god. Poslije bitke na Mo--aču palo je i Jajce. Turci su u ovom gradu držali posadu s dizdarom na čelu. U drugoj polovini XVII stoljeća spominje se i kapetan jajačke kapetanije.

Zadnji dizdar Jajca bio je *Sulejmanbeg Kulenović,* pristaša pokreta Husein kapetana Gradaščevića. Godine 1833 bilo je u gradu 12 topova i 4. prangije.

Oko ovoga grada vodile su se borbe 1851 i 1878 godine.

Nakon sloma pokreta Husein kap. Gradaščevića 1832 god. opremio je novi bosanski vezir Mahmut Hamdi-paša nešto nizama Arnauta u Jajce, koji su ostali ovdje do 1833 godine. Ovi su nizami zauzeli i džamiju sultana Sulejmana II (bivšu crkvu sv. Luke) za svoje potrebe, i nepažnjom Arnauta došlo je do požara, u kome je ova džamija stradala.

Đ. Mazalić mišljenja je da je i prije Hrvoja ovdje postojao neki grad.

Izvori i literatura: Boue, II, 377 — Jukić, 24, 134 — Roskievvicz, 107 —Blau, Reisen, 117 — Jireček, Die Handelsstrassen, 37, 41 — Klaić, Bosna, 163-166 — Hernes, Din. Wanderungen, 304 — Asboth, 24 i 426 — Truhelka, Kr. grad Jajce, Sarajevo 1904. Isto i njemački — Šišić, Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350-1416), Zagreb 1902 — Gl. Z. M. IV (1892), 57, 189 i 315 — Wiss. Mitt. II, 87 i 94 — Gl. Z. M. XX (1908), 100, 292 — V. Klaić, Pad Jajca i jajačke banovine. Vjesnik zemalj. arhiva u Zagrebu, VII (1905) str. 57-66. Thalloczv, Monum. Hungariae historica. Diplomataria, XL, Budapest 1915 — Thalloczy-Šufflay, Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca 1450 do 1527, Zagreb 1916 — Truhelka, Pabirci iz jednog jajačkog sidžila, Gl. Z. M. XXX (1918) — Prilozi II 152 — Đ. Mazalić, Stari grad Jajce, Gl. Z. M. Nova serija sv. VII (1952), str. 59-100. — Manuscripta turcica 781, 1020 i 1134.

SOKOL (Sokolac) u Plivi, dobro poznati grad, gdje je u julu 1363 porazio ban Tvrtko moćnog ugarskog kralja Ljudevita. Sokol se prvi put spominje 1357. Turci su ga najprije zauzeli u junu 1496 i konačno 1518, dok se to po Hammeru desilo 1521 g. Turci su u Sokolu držali posadu sve do nešto prije 1833. Jukić piše 1850 g. da je Sokol skoro napušten i kaže da mu je dizdar još na životu.

Am Montag den v. Septembris/ von Vllahu vber einen fast hohen perg Szenim gezogen/ wider in ein tieffs thal/ zů einem Bechlein Jana/ vnnd auff ein pühel in ein dorff Babindol/ da beliben.
Am Erichtag den vj. Septembris/ von Babindol vber einen hohen perg Szonim auch genant/ vnnd

Grad Sokol (Kuripešić, Itinerarium)

U Kuripešićevom putopisu ima kratak opis i slika (crtež) Sokola iz godine 1530, koji ovdje donosim. Danas gotovo nema ni traga ovome gradu.

Izvori i literatura: Truhelka, Jajce, 67 — Thalloczy-Šufflay, 233 — Hammer, Geschichte des osmanischen Reiches, III, str. 11 — Jukić, 26 — Rad Jug. akademije 56, str. 154 i 157 — Starine XXI, str. 82. — Kuripešić, str. 30.

JEZERO - GOL-HISAR. U današnjem mjestu Jezeru na Plivi, nedaleko Jajca, bila su dva grada: jedan sredovječni, zvan *Jezero,* a drugi turski, prozvan *Gol-Hisar.*

Grad Jezero stajao je na brdu *Vaganj* a pod njim je bila varoš s jednim samostanom. Ovaj se grad prvi put spominje 1492 godine, dok se jezerski samostan spominje nešto prije (1469). Turci su ga zauzeli 1518. Ovom godinom nestaje spomena gradu Jezeru.

Na otoku Plive sagradili su Turci novi grad koji se u turskim ispravama zove *Gol-Hisar (gol*-jezero, *hisar*-grad. Grad je bio u osnovici pravilan četverokut s visokim bedemima. Na sjevernoj strani bila su malena dvostruka vrata. Prelazilo se s kopna na otok visećim mostom na lance koji su stražari noću dizali koloturom i uz vrata prislanjali.

Ovaj se grad prvi put spominje 1660. Tada je u njemu bio dizdar sa 70 čuvara. U XVIII stoljeću pripadao je Ključkoj kapetaniji. Oko 1800 bilo je ovdje 7 mustahfiza timarlija. Napušten je prije 1833.

Izvori i literatura: Gl. Z. M. XX (1908), str. 293 — Thalloczy-Šufflay, 230 — Jukić 25 — Truhelka, Jajce, str. 64

BOČAC je gradić na lijevoj obali Vrbasa, na pola puta iz Banje Luke u Jajce. Podor mu je opisao dr. Truhelka u svome djelu Kraljevski grad Jajce (str. 71—72). Grad se prvi put spominje 1494 godine, a 1516 nalazio se u turskoj vlasti. Turci su ga utvrdili i u nj stavili posadu.

Iz anonimnog opisa Bosne saznajemo da je Bočac bio onda tvrdi grad s malo topova.

Ovaj je grad napušten nešto prije 1833. Ne spominje ga popis od 1838. Jukić kaže da su u njemu bila dva topa oko god. 1850, ali ovaj je grad bio napušten prije 1833, jer je u popisu naveden kao prazan.

Prvi poznati dizdar bio je *Smailaga,* sin Muhamedov, a vršio je ovu službu od prije sredine maja 1617 do iza marta 1626. Prije maja 1617 sagradio je u selu Triskovini, izgleda svom rodnom mjestu, džamiju, mekteb i tekiju i za uzdržavanje tih zadužbina uvakufio je trideset hiljada akči u gotovu, svoj posjed kao milk i dva čifluka: Ponir i Ponikve u istom selu, koje se kasnije prozvale Agići. Tu žive njegovi potomci i zovu se Smailagići. Oba ova čifluka mulkizirana su beratom od mjeseca redžeba 1035 (1626). Iz zakladnice od džum. I. 1026 (maj 1617) znamo, da je uz Bočac bila varoš. Smailaga je imao sina Aliju.

Godine 1704 dizdar je *Mehmedaga,* sin Alija*gin,* 1793 *Mustajaga,* a godine 1815 opet drugi *Mehmedaga.*

Izvori i literatura: Thalloczy-Šufflay, Povijest Jajca 229. — Truhelka, Gazi Husrevbeg, Gl. Z. M. 1912, 114, 117. — Jukić, 25 — Zakladnica u Vakufskoj direkciji u Sarajevu. — Berat u Smailagića u Bočcu. — Kadića arhiv br. 287. — Monumenta turcica, više isprava o plaćama vojnika. — Prilozi II 154.

ZVEČAJ. Razvaline ovoga grada stoje na lijevoj obali Vrbasa, iznad današnje ceste Jajce — Banja Luka. Od Jajca je udaljen 40 km. Podor Zvečaja opisao je dr. Ć. Truhelka u djelu »Kraljevski grad Jajce« (str. 73 i 74).

Zvečaj se spominje prvi put 15 I 1404. To je tada bio dvor hercega Hrvoja. Toga je dana ovdje sklopio Hrvoje s Dubrovčanima savez protiv kralja Ostoje. Petnaest godina kasnije (5 III 1419) primio je ovdje Ostojin sin Stjepan dubrovačke poslanike i potvrdio im privilegije.

Nakon pada Ključa 1463 g. zauzeli su Turci i Zvečaj i stavili u nj posadu od 50 jeničara i 30 drugih vojnika, a zapovjednikom te posade učiniše *Konstantina iz Ostrovice,* pisca poznate kronike. Krajem iste godine zauzeo je kralj Matija Korvin uz neke druge bosanske gradove i Zvečaj i stavio u nj posadu. Za Matijine vojne na Bosnu 1480 g. boravio je on u Zvečaj u. U tursko-ugarskom ugovoru od 1519 g. spominje se Zvečaj s gradovima Banjom Lukom i Vrbasom (Orbasz), koji su pripadali kralju Ljudevitu II.

Zvečaj su zauzeli Turci 1528 g. za vlade bosanskog namjesnika Gazi Husrevbega. Bez borbe Zvečaj je predao njegov kapetan *Andrija Dresneky.* Zbog toga je kralj Ferdinand proglasio Dreneka izdajicom i lišio ga njegovih posjeda u Požeškoj županiji. Izprava o tome napisama je u Ostrogonu 10 II 1528 godine.

Ne zna se da li su Turci poslije 1528 u Zvečaju ikada držali posadu.

Izvori i literatura: Jukić, 47 — Klaić, Bosna, 180 — Miklošić, Mon. serb. 252 i 282 — Thalloczy-Horvath, Also Slavoniae 281 — Klaić, Povjest Hrvata V., 83 — F. Šišić, Vojvoda Hrvoje Vukčić-Hrvatinić, 180 — Dr. Truhelka, Gazi Husrevbeg, Gl. Z. M. XXIV (1912), 130 — Thalloczy-Šufflay, Povijest Jajca, 232 i 233 — G. Elezović, Turski izvori za istoriju Jugoslovena, Brastvo XXVI (1932), 117 (ćir.).

BANJA LUKA se prvi put spominje 1494 g. kao grad u onovremenoj Jajačkoj banovini i iza Jajca najvažniji i najtvrđi grad u dolini Vrbasa, koji je s Jajcem zajedno najduže prkosio turskom rasezanju i tek krajem 1527 ili prvih dana 1528 pao u turske ruke. U jednoj ispravi kralja Vladislava II Jagelovića od 6 februara 1494 spominje se Juraj Mikulasić kao kaštelan Banje Luke. Pod gradom bila je varoš s jednim katoličkim samostanom. Za vrijeme turskog pustošenja 1494/95 dobivali su građani pomoć od kralja. Godine 1519 spominje se Banja Luka zajedno s gradovima Vrbasom i Zvečajem (Banya Lwka, Zweczay cum castro Verbaz). Podor grada Banje Luke vidi se još danas na brežuljku iznad lijeve obale Vrbasa u Gornjem Šeheru.

Za turske vlade bila su jedno vrijeme (XVII stoljeća) u Banjoj Luci *dva grada* (dvije tvrđave), jedan u Gornjem, a drugi u Donjem Šeheru. Ta dva grada spominju A. Georgiceo 1626, Hadži Kalfa oko 1650, biskup Maravić 1655 i Evlija Čelebija 1660 godine.

Gornji Šeher je onaj dio današnje Banje Luke, koji je postojao prije turske okupacije i, kako je već rečeno, sastojao se od grada i varoši. Turska ga vrela zovu *Eski Banja Luka* (Stara Banja Luka). Rečeno je da se vidi nešto podora ovoga grada na lijevoj obali Vrbasa iznad mosta preko potoka Sutulije. Po Evliji Čelebiji taj grad dopirao je do Vrbasa, a u novije doba nađeni su tragovi zida baš do obale te rijeke. Taj grad i Podgrađe spominje i Sofi Mehmed-pašina zakladnica, napisana 1554 g. Hadži Kalfa zove ga *Gornji Grad* za razliku od onoga u Donjem Šeheru i, što je važno, on napominje da je uzet od nevjernika. Tada je imao svoju posadu i svoga dizdara, i bio je samostalan. Ne zna se kada je napušten. To je moglo biti poslije 1688. Sigurno je da nije postojao pri navali princa Hildburghausena 1737 g.

Bilo je historičara, koji su ovaj grad u današnjem Gornjem Šeheru identificirali s Vrbaškim Gradom (Verbaz, Orbasz, Urbaz, Vrbaz, Wrbaz). Budući da se 1518 godine spominje napose grad *Banja Luka,* a napose grad Vrbas, jasno je da su to dva grada. To je smetalo i poznatog historičara Thalloczy-a, pa je ovo pitanje ostavio neriješeno.

Držim da će daljnje izlaganje unijeti nešto više svjetla u ovo pitanje.

Jasno je da je još prije turske okupacije na teritoriju današnjeg Gornjeg Šehera bio grad i pod njim varoš i da se oboje zvalo *Banja Luka.* Gdje je onda bio grad Vrbas?

Donji Seher osnovao je Ferhat-paša Sokolović izgradnjom svojih zadužbina i drugih zgrada. Grad u Donjem Šeheru sagrađen je tik uz lijevu obalu Vrbasa i zvaše se *Novi Grad.* Ovaj je grad i danas u dobrom stanju. Na mjestu ovoga grada stajala je 1587 *tophana* (arsenal), koju je osnovao Ferhat-paša. Ta je tophana pretvorena u grad za vlade sultana Mehmeda III (1595—1603) i po običaju džamija u tvrđavi nosila je ime istog sultana. To se vidi iz jedne isprave kojom se postavlja imam u ovoj džamiji 1739.

Grad se zove *Kal'ai-džedid* (Novi Grad). Za ovaj se grad zna da je popravljen 1639, 1714, 1737 ili 1738, 1809 i 1868 g. Pri ovom zadnjem popravku podignuta je i ona topnička vojarna. Godine 1838 uvršten je ovaj grad među one koji nisu potrebni popravka.

A. Georgiceo kaže da su u Banjoj Luci dva grada, između kojih je udaljenost 4 milje, što je skoro i pogodio, dok Evlija kaže da su udaljeni više od *dva koraka,* a to će reći da su vrlo blizu.

I ovaj je grad bio samostalan, jer je imao svoga dizdara. Od druge polovine XVII stoljeća Banja Luka je sijelo kapetanije. Zapovjednik topčija (topčaga) bio je 1719 Mustafa Alajbeg Svetačković.

Godine 1688 zauzeli su carevci na kraće vrijeme Banju Luku. Od jula do 4 augusta opsjedao je ovaj grad general Hildburghausen, znatno ga oštetio, ali ga nije mogao zauzeti. Tu su 4 augusta carevci doživjeli žestoki poraz i okanili se Bosne. Pored ostalog ostavili su na bojištu 12 topova i 3 havana.

Anonimni opis Bosne, pisan oko 1785, navodi da u gradu ima 50 velikih topova. U doba Evlije Čelebije stajao je pred ovim gradom top od 30 pedalja. Po Jukiću bilo je oko godine 1850 25 velikih topova u ovome gradu.

Po službenom popisu iz 1833 g. u gradu su bila 23 topa, a među njima i onaj tradicionalni top *haberdar.*

U ovom je gradu bilo 9 tabija, koje i danas postoje.

Ovo sve što je dosada rečeno odnosi se na današnji grad u Donjem Šeheru, ali sad bi trebalo odgovoriti na pitanje, gdje je bio grad Vrbas, središte Vrbaske županije, koja se sterala s obje strane rijeke Vrbasa. Pored drugih vijesti o gradu Vrbasu za nas je važno da je nakon pada Jajca 1527 zapovjednik Vrbaskog grada Andrija Radatović, videći da se ne može obraniti od Turaka, zapalio tvrdi grad i varoš i sramotno pobjegao. O mjestu gdje je ovaj grad ležao ima više kombinacija i, kako je već spomenuto, Thalloczy je ostavio ovo pitanje otvoreno, jer se mjesto nije moglo ustanoviti. Nije isključena mogućnost, da je ovaj grad Vrbas ležao na teritoriju današnjeg Donjeg Šehera i izgradnjom ovoga da je nestalo traga starom gradu Vrbasu, koji se spominje u poznatom tursko-ugarskom ugovoru od 1519 godine napose, a Banja Luka (današnji Gornji Šeher) napose. Naravno, ovo je nova pretpostavka.

Izvori i literatura: Jajački diplomatar, 107, 119, 123, 124 — Starine XVII, 48-149 — Spomenik S.K.A. XVIII, 82 — E. Fermendzin, Acta Bosnae, 476 — Gl. Z. M. XVI (1904), 474; (1908), 102 i 294. — H. Kreševljaković, Bitka pod Banjom Lukom 4. VIII. 1737 (Kalendar Narodna Uzdanica za 1937) — Isti, Banja Luka u XVI i XVII stoljeću (Glasnik-Jugosl. profesorskog društva za 1934 g.), Beograd 1934, 26 i dalje — V. Klaić, Povijest Hrvata, III. dio L,

82 — Zakladnica Sofi Mehmed-paše u Vakufskoj direkciji u Sarajevu, te više drugih isprava u mene i u Osmana Sokolovića u Sarajevu. — M. Pavlinović, Puti, Zadar, 1888, str. 93. — Prilozi II 149.

KOTOR. Kotor-grad u župi Vrbanji prvi put se spominje oko 1382. Iznad lijeve obale Vrbanje kod Kotor-Varoši vide se ruševine Kotora, koji je jedno vrijeme pripadao hercegu Hrvoju. Na 2 aprila 1412 g. dao je Hrvoje Kotor svojoj ženi Jeleni kao jamčevinu za uzajmijeni novac. Sigurno po predaji navodi Jukić da je Hrvoje umro u Kotoru. Kotor je kasnije ušao u sastav Jajačke banovine. Turci su ga zauzeli prije 1519 i smjestili u nj posadu.

Timari kotorskih mustahfiza nalazili su se u selima oko Visokog i visočkog Dubrovnika. Biće da su u Kotor premješteni mustahfizi iz nekog grada, koji je bio bliži Visokom. Do 1838 imao je Kotor posadu. Dok su Austrijanci držali desnu obalu Save (1718—1739), i kobaška je posada sjedila u Kotoru, koji je bio u sastavu kobaške kapetanije, dok je u sudbenom pogledu pripadao Jajcu. Godine 1833 bio je u ovom gradu samo jedan top.

Po imenu poznati su mi ovi dizdari: *Huseinaga* 1557, *Salihaga* do 1748, njegov nasljednik *Avdaga* od 1758 do iza 1793, Mehmedaga 1810 i njegov sin *Abdurahmanaga* 1816. Godine 1858 dobrovoljno je ustupio Salihaga službu dizdara svome bratu *Avdagi.* Dizdarev timar u Tačbilu iznosio je 3400 akči.

Anonimni opis kaže da je Kotor mala tvrđavica, opasana bedemom, s malim topovima, a uz nju predgađe sa, po prilici, sedamdeset kuća.

Grad (tvrđavu) Kotor zove Jukić *Bobas,* a u narodu se i danas čuje *Bobac.*

Izvori i literatura: Jukić, 25. — Jireček 37. — Klaić, Bosna, 167. — Gl. Z. M. XX (1908), 102. — Oko pedesetak isprava, mahom iz XVIII stoljeća, u vezi s ovim gradom i Kobašom ima Bekir Salihagić, sin ing. Suljage, u Banjoj Luci. — M. Pavlinović, Puti, Zadar, 1888, str. 115.

IV. GRADOVI OKO SANE

KLJUČ na jednoj okomitoj stijeni uz lijevu obalu Sane u Mrenskoj župi ili Banici prvi put se spominje 1325. Banica s Ključem pripadaše knezovima Stjepančićima (Hrvatinićima). Vukoslav, sin kneza Hrvatina, spominje se od 1315 do 1325 kao ključki knez. Poznato je da je u Ključu proveo posljednje dane svoga života zadnji bosanski kralj Stjepan Tomašević.

Turci su zauzeli Ključ 1463.

Danas su ovdje ruševine dvaju gradova, srednjevjekovnog i turskog, ali se zasad ne zna kad je ovaj drugi sagrađen. Sve do 1838 držali su Turci posadu u Ključu, kojoj je na čelu bio dizdar. Krajem XVII stoljeća sjedio je u Ključu i kapetan. Šest sužanja Karlovčana (Grgo Matić, Ivica Capan, Mate Krivačić, Ivica Vuković, Mate Pivelić i Nikola Keser) tamnovalo je u Ključu oko 1670 i odavde pišu hrvatskom vicebanu u Turopolje da su živi i zdravi i mole ga da im pošalje sablju zagrepkinju za nekog Sabanagu, koji im je bio pri ruci u velikoj nevolji.

Bosanski vezir Mustafa-paša Daltaban naložio je 16 ševala 1109 (27 IV 1698) jajačkom kadiji da posadu u Ključu opskrbi s hiljadu oka dvopeka.

Posljednju ulogu odigrao je ovaj grad 1878 na 8 septembra. Okupacione čete imale su 313 mrtvih i ranjenih, a medu njima 12 časnika. U otporu se istakla junaštvom i jedna muslimanka.

Džamiju u gradu sagradio je neki *Hadži Osman,* u kojoj je 1775 bilo osam službenika.

Godine 1833 bilo je u Ključu samo 5 topova.

Izvori i literatura: Jukić, 50 — Klaić, Bosna 190-191, — Dr. G. Pilar, Putopisne crtice iz Bosne, Zagreb 1879, 53, — Tuhelka, Naši gradovi, 59 — Šišić, Vojvoda Hrvoje

Grad Ključ (Kuripešić, Itinerarium)

Tvrđava Kamengrad (Kuripešić, Itinerarium)

Vukčić Hrvatinić i njegovo doba, Zagreb 1902, 6 — Thalloczy, Slovjenske povelje kormendskog arkiva, Gl. Z. M. XVIII (1906), 418, 419 — B. Čerović, Nekoliko pisama iz stare Krajine, Gl. Z. M. XVII (1905), 223 — Truhelka, Pabirci iz jednog jajačkog sidžila, Gl. Z. M. XXX (1918), 167 — R. Muderizović, Nekoliko munara bosanskih valija, Gl. Z. M. XXVIII (1916), 8 — Kadića arhiv 1025. — Prilozi II 163.

DŽISRI-SANA (Most na Sani). Kod današnjeg sela Tomine bio je most preko Sane, a do mosta kamena kula na četiri boja. Ta se kula zvaše oko 1785 *Miralhegova kula.* Do kule je bio utvrđen odžak u kome je rezidirao kapetan, koji je čuvao most s nešto vojnika. Kapetani su bili iz porodice Kurbegovića, koji su došli ovamo nakon pada Knina u mletačke ruke. Popis, po kome su 1833 bila tu 2 topa, broji Džisri-Sanu u gradove, a ovo je zapravo bila palanka. Napuštena je 1838. U ovom popisu navedeno je kao *Kal'ai-Sana.* Godine 1934 porušeni su i zadnji ostaci te kule.

Odmah iznad Tomine, poviše lijeve obale Sane, vide se ruševine grada *Kamička.* U XVIII stoljeću Kamičak je u sastavu ključke kapetanije, na teritoriju kliškog sandžakata, a Tomina u sastavu kamengradskog kadiluka, na teritoriji bosanskog sandžakata. Prema tome je iznad Tomine prolazila granica između ova dva sandžakata, kao što je slučaj između Jajca i Jezera.

O posadi na Kamičku ima podataka iz XVIII stoljeća, i to između 1707 i 1824, ali je grad napušten prije 1833, jer ga nema u službenom popisu. Ovo navedoh, da se zna da Kamičak i Džisri-Sana ili Kal'ai-Sana nisu identični.

Izvori i literatura: Gl. Z. M. XX (1908), 103 — Manuscripta turcica broj 4851-4854 — Prilozi II 178.

KAMENGRAD u župi Sani, posjed knezova Blagajskih, prvi se put spominje 1374, a sva je prilika da je sagrađen iza 1346. Turci su ga zauzeli 1463 i smjestili u nj posadu. Preko 150 godina bijaše ovo važan grad kao polazna točka četovanja i ratovanja još po preostaloj Hrvatskoj i dalje. Zbog toga se i nastojalo da se grad otme od Turaka. O tome se osobito snovalo 1524. Gradom je zapovijedao dizdar. U varoši pod gradom je sijelo kadije i kapetana. Nakon zauzeća Bišća i drugih gradova na Krajini izgubio je Kamengrad svoju važnost i otada se nalazi u opadanju, a pogotovo nakon prenosa stolice kadije i kapetana u Stari Majdan u drugoj polovini XVIII stoljeća. Grad je tako opao, da mu se danas podor ništa ne razlikuje od podora gradova, koji su prepušteni zubu vremena još u XV stoljeću.

Posadom je zapovijedao dizdar. Jedan kamengradski dizdar nepoznatog imena pao je kod Krupe 1692 g. u svatovima koje je dočekao i razbio vojvoda Mijat Vidaković. Godine 1828 bio je dizdar *Mehmedaga,* sin Muhamedov. Od dizdara mnogo se više i češće spominju kamengradske age i kapetani.

Gradska posada dobivala je plaću u XVI stoljeću, prema jednoj turskoj ispravi od 12 safera 974 (29 VIII 1566), iz prihoda sarajevske voskarnice i mukata fojničkih i kreševskih rudnika.

Bosanski vezir naredio je 27 jula 1693 jajačkom kadiji da se pobrine za ljude i konje, koji će prenijeti u Kamengrad i susjedne palanke pet tovara baruta. U ovo je doba prijetila opasnost ovome kraju od Austrijanaca. Kako je pri kraju XVIII stoljeća postao Kamengrad bez važnosti, najbolje nam svjedoči onaj anonimni opis Bosne, u kome se ovaj, nekoć tako važni grad uopće ne spominje, a to nam kaže i popis od 1833 godine, u kom su navedena u ovom gradu samo 3 topa.

Uz Kamengrad je vezan prvi spomen naše narodne pjesme, pa je po tome ovaj grad važan i u našoj kulturnoj historiji.

Izvori i literatura: Boue II, 377 — Jukić, 49 — Klaić, Bosna, 192 — Starine, XIV, 185 — Lopašić 62 — Thalloczv-Barabas, Codex de Blagay, Budapest 1897, 120 i 162. — P. Matković, Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI vijeka, Rad LVI, 156 — Prilozi II 175. — Sidžil II, 80.

STARI MAJDAN imao je malen gradić s jednom tabijom, a sagrađen je oko 1750, kada je ovamo preneseno sijelo kadije i kapetana iz Kamengrada. Gradićem je zapovijedao kapetan, jer je i posada bila sastavljena od nefera kapetanije. Godine 1838 je napušten. Danas ovom gradiću nema ni traga.

Godine 1833 bila su ovdje 4 topa.

Čini se da se ovo naselje stalo nazivati *Starim* od XVIII stoljeća. U XVI i XVII stoljeću zove se u turskim ispravama *Madeni Ahen* (Željezni Majdan), a u latiničnim spisima samo *Majdan.*

Izvori i literatura: Prilozi II 177.

KOZARAC, prije *Kozara,* i pod njim varoš, bijaše znameniti grad u Sanskoj župi. Podor grada vidi se u Kozarcu. Godine 1518 Kozarac je u turskoj vlasti.

Sve do pod konac XVII stoljeća nema o Kozarcu nikakvih vijesti. Tek kada su Turci izgubili Kostajnicu, postaje Kozarac sijelo kadiluka i kapetanije. Sredinom augusta 1717 zauzeli su ga carevci na kraće vrijeme. Iza toga je grad temeljito popravljen i providen s 12 topova. Pri provali Austrijanaca u Bosnu 1737 osobito se istakao u obrani Kozarca *Ibrahimaga Memković.* Među vođama pobune na Krajini 1778 bio je i *Ibrahimaga Kulaš* iz Kozarca. Gradskom je posadom zapovijedao dizdar. Posada je primala plaću od prihoda visočkog kadiluka. Godine 1838 ustanovljeno je da je potrebno grad popraviti, ali kako grad nije potreban, odlučeno je da se napusti.

Godine 1833 bilo je u gradu 6 dobrih topova.

Izvori i literatura: Thalloczy-Šufflay, 242-243 — Manuscripta turcica broj 248, 262, 265 i 271 — Prilozi II 180.

PRIJEDOR se spominje kao palanka prvi put u popisu onih mjesta u turskoj Hrvatskoj, što ih poharaše hrvatske čete između 1693 i 1696 g.

Grad je stajao na jednom, ljudskom rukom načinjenom otoku na desnoj obali Sane, kao ono u Kulen-Vakufu, a sazidan je za vlade sultana Mahmuta I (1730—1754). U gradu su bile tri kule: Gradska, Grozdanićeva i Šuplja, ispod koje je bio ulaz.

Posadom je zapovijedao dizdar. Prije septembra 1809 premješten je iz Prijedora dizdar *Alija* s većim dijelom posade u Dubicu, i kako je zbog toga ostao u Prijedoru mali broj čuvara, to je bosanski vezir Ibrahim Hilmi-paša o tome izvijestio Istambul i predložio da se postavi 40 čuvara s jednim agom, što je odobreno, budući da je Prijedor važan grad i na udaru. Agi je određena plaća od 55, a čuvarima 1955 akči dnevno. Prijedorski je grad napušten 1851, a porušen iza 1878 g.

Od polovine XVIII stoljeća sjedio je u Prijedoru i kapetan.

Godine 1833 bilo je u Prijedoru 15 topova, od toga dva neispravna.

Izvori i literatura: Lopašić, Spomenici III, str. 12 — Orig'nalne isprave u mojoj zbirci. — Milica Stojanović, Prijedor, Glasnik geograf. društva XII (1926), 75-80 — Prilozi II 179 — St. Novaković, Francuske službene beleške o zapadnim balkanskim zemljama, Spomenik SAN LXIX, str. 142.

VI. GRADOVI OKO UNE I U PREKOUNJU

DŽISRI-KEBIR (Veliki Most), danas Kulen-Vakuf, bijaše gradić na umjetno stvorenom otoku uz lijevu obalu Une, sagrađen između 1703 i 1730, a porušen iza 1878. U gradu su bile 2 tabije i dvoja vrata. S desnom obalom Une bio je vezan velikim mostom, koji je nekada bio i natkriven. Još 1934 vidjeli su se temelji njegovih zidina. Posadom je zapovijedao aga kao ćehaja ostrovičkog kapetana. U zadnje doba njegova opstanka bila su 4 ispravna i 2 neispravna topa.

Izvori i literatura: H. Kreševljaković, Kulen-Vakuf, Sarajevo 1935 (separat iz kalendara Narodna Uzdanica za 1936) str. 14-16 — Prilozi II 173.

STARA OSTROVICA. Podor toga grada stoji na istoimenom brežuljku uz lijevu obalu Une iznad Kulen-Vakufa. Krajem srednjega vijeka pripadao je Lapačkoj župi, a gospodari mu bijahu Karlovići. Turci su ga zauzeli u decembru 1523 godine.

To je bio malen gradić. Početkom XVIII stoljeća Turci su ga znatno proširili i tada je zadobio svoj današnji oblik. Grad je u osnovici podulji pravokutnik s jakim, do 10 m visokim zidovima. U gradu su bile četiri kule i dvije tabije. Glavni je ulaz s južne, a sporedni sa sjeverne strane. Grad je više puta popravljan (1766, 1777 i 1791). Godine 1838 bio je u dobrom stanju.

Od 1523 do 1878 držali su Turci posadu u Ostrovici. God. 1577 brojila je posada 60 konjanika, 150 pješaka, a 1834 g. samo 20 momaka. Carevci su više puta udarali na ovaj grad (1560, 1698, 1737, 1789 i 1834).

Gradom je zapovijedao dizdar, a od 1699, ako ne još i otprije, sjedio je u Ostrovici i kapetan, koji je oko godine 1791 prenio svoje sijelo na Prkose.

Od ostrovičkih dizdara spominju se: *Nesuhaga* (1637), *Muhamedaga* (1700) i *Alijaga* (1783).

Izvori i literatura: Starine, XVIII, 140 — H. Kreševljaković, Kulen-Vakuf, 5 — Ćurčić, Gl. Z. M. XIV (1902), 248 — Prilozi II 173.

HAVALA je gradić na desnoj obali Une iznad Kulen-Vakufa upremase Staroj Ostrovici. Sagrađen je za vlade sultana Ahmeda III (1703—1730). U osnovici je pravilan četverokut. U gradu su dvije tabije. Godine 1838 bio je u dobrom stanju. Napušten je oko 1850 g. Relativno je bio dobro očuvan i 1934.

Godine 1833 bilo je ovdje 7 topova, od toga 1 neispravan.

U drugoj polovini XVIII stoljeća bio je dizdar Havale *Smailbeg Kulenović.*

Izvori i literatura: H. Kreševljaković, Kulen-Vakuf, 9 — Prilozi II 174.

ČOVKA se zvaše kraljevski grad u Humskoj župi, u kojoj je bio glavni grad Ripač. Jedno vrijeme bio je gospodar Čovke Herman Celjski, onda *Nikola Frankopan* i napokon plemići *Orlovići.* Jedna grana Orlovića zvaše se Orlovići Čovski. Godine 1426 dao je kraj Sigismund s još nekim gradovima i Čovku Nikoli Frankopanu u zalog. U gradu Čovki napisao je 1469 jednu glagoljsku listinu Juraj Spirančić. Zadnji gospodari grada bili su Orlovići.

Gornje Pounje s Čovkom zauzeše Turci 1524. Otada je i grad i ovaj kraj ostao napušten sve do kraja XVII stoljeća, kada se ovamo naseliše muslimani iz Like. Krajem toga stoljeća došli su ovamo iz nepoznatog kraja i bezi *Kulenovići.* U Čovki je podignuta *palanka* i kula, u koju se naseli jedna grana Kulenovića i dobi nadimak *Čovke,* kao nekad Orlovići. *Palanka Čovka* imala je svoju posadu, a bila je u sastavu Ostrovičke kapetanije, kojom su zapovijedali kapetani iz porodice Kulenovića. Ta je palanka napuštena iza 1791, kada je i kapetan prenio svoje sijelo iz Ostrovice na *Prkose,* selo udaljeno kojih 40 minuta od Čovke. Bezi Kulenovići Čovke ostadoše u svojoj kuli sve do 1876.

Čovka je danas selo, do koga vodi puteljak što se odvaja od ceste Kulen-Vakuf-Petrovac na desnu stranu idući iz Kulen-Vakufa blizu završnog sedmog kilometra. U tome selu vide se danas ostaci grada Čovke i Kulenovića kule, koja je izgorjela za vrijeme ustanka u Krajini. Vatru na toj kuli naložio je *Jovica Zorić* s pridjevkom Šljivar, kmet bega Kulenovića Čovke.

Izvori i literatura: Lopašić, 94 i 265 — Klaić, Povijest Hrvata, sv. 2, dio II, 113 — Kulenvakufska kronika iz 18 st. u mene — H. Kreševljaković, Kulen-Vakuf, separat iz kalendara Nar. Uzdanica, 14 — S. Pavičić, Hrv. enciklopedija IV, 376.

ORAŠAC je gradić na strmom brežuljku podalje od desne obale Une, 11 km ispod Kulen Vakufa, u sastavu ostrovičke kapetanije. Posadom od 60 nefera i zapovjednika ravnao je dizdar. Grad je sagrađen između 1703 i 1730 g., uz jednu sredovječnu kulu, koja je pripadala Humskoj župi. Danas je u ruševnom stanju, i od svega još se najbolje očuvala ta kula. Godine 1782 bio je dizdar *Ahmedaga,* a iza njega *Huseinaga Grozdanić i* njegov sin, i ujedno zadnji dizdar *Dervišaga.*

Godine 1833 bila su ovdje 3 topa.

Naši Krajišnici tvrde da je Orašac zavičaj Budaline Tala, najmarkantnije ličnosti naše narodne epike.

Izvori i literatura: H. Kreševljaković, Kulen-Vakuf, 10—12 — V. Ćurčić, Starine iz okoline Bosanskog Petrovca, Gl. Z. M. XIV (1902), 247 —- Prilozi 174.

RIPAČ je grad na otoku Une pravokutnog oblika s kulom istog takvog tlocrtnog rješenja u sredini. Do nedavno se vidio još jedan dio zida ovoga grada. Spominje se prvi put 1408. Turci su ga zauzeli 1591. Posadom je zapovijedao dizdar. Zadnji mu je dizdar bio neki *Hasanaga.* On je u društvu s Hasanbegom Rustembegovičem posjetio Kara Mahmut-pašu u Sarajevu 1832 i prema tome bio je na protivnoj strani Husein-kapetana Gradaščevića.

Godine 1833 bila su u ovom gradu dva ispravna topa.

Grad je napušten između 1833 i 1838 godine.

Izvori i literatura: Boue II, 377 — Jukić 52 — K. Kovačević, Bošnjak kalendar 1886, 38 — Gl. Z. M. I. (1889) sv. I, 21; II. (1890), 152 — Wiss. Mkt. I. (1893), 447 i 450 — Lopašić 263—269 — V. Radimisky Gl. Z. M. V (1893), 60 i 61 — Wis. Mitt. III, 58 i 59 — Prilozi II 146

BIHAĆ ili *Bišće* spominje se prvi put (i grad i varoš) 1260 godine. Bio je to slobodni kraljevski grad i jedno vrijeme glavni grad Kraljevine Hrvatske (metropolis et propugnaculum totius regni Croatiae). Turci su ga zauzeli 1592 i u

nj smjestili jaku posadu. Gradom je zapovijedao dizdar, ali je ovdje bio mnogo važniji zapovjednik kapetan pod čiju je vlast spadalo u zadnje doba osim Bišća još sedam susjednih gradova. Od 1592 g. do kraja XVII ili prvih godina XVIII stoljeća bio je Bihać sjedište Bihaćkog sandžaka. Od 1592 g. pa do kraja XVIII st. bio je najvažnija utvrda u Bosni. U XVII stoljeću bijaše Bihać glavno ishodište četovanja po susjednoj Hrvatskoj, kao što je dotada bio Kamengrad. Godine 1641 bili su u Bihaću na glasu četovođe kapetan Idrizaga Velagić, Alaga Ibrahimagić, Ibrahimaga Čerkić, suvremenici Muje Hrnjice i ostalih u pjesmi opjevanih Krajišnika.

Posada je od zgode do zgode povećavana. Tako je, napr., na predlog Alipaše Hekimoglu poslije banjolučke bitke uspostavljen čitav džemat novih čuvara i o tome izdan berat 11 IX 1150 (2 I 1738).

Po anonimnom izvještaju bilo je oko 1785 na bihaćkom gradu 28 velikih topova, a posada je brojila 700 vojnika.

Grad je više puta popravljan i dograđivan. Popravci su vršeni 1592 ili 1593, 1626, 1707, između 1749 i 1754 i 1763 g.

Fadil-paša je napravio jednu kulu, a paša Muhsinović prije 1763 jednu tabiju.

Bihaćki je grad bio četverokutnog oblika, opasan dvostrukim bedemima. Spoljni zid bio je visok 2 hvata, a širok 3 1/2 hvata, dok su unutrašnji bili 4 hvata visoki, a široki 1—4 hvata. Na gradu su bila troja vrata od hrastovine gvožđem okovana. Oko grada je bio sa tri strane opkop ili hendek, a sa četvrte Una. Hendek je bio širok 4 hvata, a dubok od 1 1/2 do 2 hvata, a za niskog vodostaja Une dubljina mu je iznosila jedva dvije stope.

U gradu su bile *četiri kule* (Kanli-kula, Dunđerska, Zabija i Kapetanova) i *devet tabija* (Bendbaša, Ičhisar, Velika Kapija, Velika tabija, Džibagica, Zelengrad, Bijela tabija, Handanagića i Muhsinovića).

Bihaćki je grad porušen 1890 i 1891 god. na veliku žalost starih Krajišnika. Ostalo je samo nešto bedema, hendeka i Kapetanova kula.

Bihaćki je grad bio uvijek dobro snabdjeven svim vrstama oružja i municije kao i hranom. Godine 1833 bilo je po kulama i po tabijama Bihaća 57 raznih topova, a među njima bijaše ih 13 pokvarenih.

Austrijske su vojske opsjedale Bihać 1594, 1689, 1698 i 1878 g.

Zadnji bihaćki dizdar bio je *Muharemaga Delić* i bio je na životu do iza 1872.

Izvori i literatura: Boue II, 342 i dalje — Jukić, 51 — Blau, Reisen, 177 — Jireček, Die Handelsstrassen, 37 — Klaić, Bosna, 184 — Asboth, 305,400 — Bošnjak kalendar za 1888, 80 — Gl. Z. M. II (1890), 149 — Radimsky, Wiss. Mit. III, 56 — Starine XIV, 185, XXXV, 362 — Gl. Z. M. XX (1908), 104 i 297 — Prilozi II 144 — H. Kapidžić 27.

JASENICA, selo, sada pripada Bosanskoj Krupi, a prije Bihaću. Tri su sela ovoga imena, i to *Jasenica Hasanbegova, Jasenica Hadžibegova* i *Jasenica Turska.* U jednoj od te tri bila je mala utvrda, i to po svoj prilici kula. Premda mi 0 prošlosti ove kule nije ništa pobliže poznato, ipak držim da ju je sagradio neki bihaćki kapetan. Pri pacifikaciji Krajine porušio je ovu utvrdu 1837 Mehmed-paša Vedžihija, a topove i ostalo otpremio u Bihać. Godine 1833 su bila ovdje 2 ispravna i 1 pokvaren top.

Izvori i literatura: Prilozi II, 147.

SOKOLAC na lijevoj obali Une iznad Bihaća danas je jedan od najbolje očuvanih gradova u nas. Prvi put se spominje 1399. Turci su ga zauzeli 1592. Bio je u sastavu bihaćke kapetanije. Posadom je zapovijedao ćehaja. U zadnje doba njegova opstanka bila su u ovom gradu dva topa.

Za vrijeme okupacije 1878 zatvorila se mala četa Sokoljana u ovaj grad i odbila dva jača napadaja okupacionih vojnika. U tim borbama palo je dvanaest Sokoljana, a među njima dva brata. Po padu Bišća napustili su preostali borci ovaj grad. Sokolac je restaurirao bihaćki okružnik Lothar vitez Berks 1897.

Izvori i literatura: Boue 378 — Jukić 52 — Blau 177 — P. Mirković, Bošnjak 1886, 38 — Gl. Z. M. II (1890), 151 — Lopašić 2, 17, 169 — V. Radimsky Gl. Z. M. V (1893) 45,61 — Wiss. Mit. III. 46 i 60 — Truhelka 30—35.

IZAČIĆ. Podor Izačića vidi se na jednom uzvišenju uz cestu, što vodi iz Bišća u Petrovo Ličko Selo. Grad je pripadao plemićima Izačićima, po kojima je i ime dobio. Ovi se plemići spominju prvi put 1501. Bio je to malen gradić. Okruglu kulu pasao je dvostruki zid pravokutnog oblika. Turci su ga zauzeli 1592, a prije toga dva puta su ga uzaludno opsijedali. Iza 1626 grad je popravljen i u nj smještena stalna posada. Na poleđini berata, izdanog 1 reb II. 1211 (4 X 1796) *Hasanu,* čuvaru Izačića, piše da izačićka posada broji 264 nefera sa 22 zapovjednika. Ovim je beratom povišena plaća Hasanu kao i drugim, jer su razgraničenjem s Austrijom izgubili svoje posjede što su bili vezani uz službu u gradu. Prvih decenija prošlog stoljeća grad je s okolinom grdno stradao. Godine 1810 grad je, naime, grdno oštetio i okolinu popalio francuski general Marmont, a 1836 isto je učinio austrijski general Waldstaten.

Godine 1833 bio je jedan, a godine 1834 bila su u gradu dva topa, a oko grada 250 raštrkanih kuća, 1000 stanovnika i od toga 450 sposobnih za borbu. U popisu gradova od 1838 uopće se ne spominje. Biće da je nakon Waldstatenova pohoda napušten.

Izačić je pripadao bihaćkoj kapetaniji. Kao zapovjednici ovoga grada spominju se 1777 g. *Hasanaga Emiragić* i *Hasanaga Džihanović.*

Izvori i literatura: Jukić 5. — K. Kovačević, Gl. Z. M. II. (1890), 152 — Wiss. Mitt. I. 448 — Lopašić 21, 110 139 i dalje — Radimsky, Gl. Z. M. V. (1893), 58 — Wiss. Mitt. III, 57 — Kapidžić 26 — Berat u mene — Manuscripta turcica br. 250 — Prilozi II, 164.

BREKOVICA na brijegu iznad lijeve obale Une, sjeveroistočno od Bihaća, gdje joj se podor i sada vidi, spominje se prvi put 1330. Bio je to kraljevski grad. Od te godine pa do pod kraj XV stoljeća pripadao je s malim prekidom knezovima Blagaj skim, a onda dođe u vlast Kobasića. Ime ovoga grada napisano je i na povelji cetinskog sabora od 1 januara 1572 g. jer je i Ivan Kobasić bio među onima, koji izabraše Ferdinanda Habsburga za hrvatskog kralja. Godine 1580 preuzeo je bihaćki kapetan Brekovicu, i, da ne padne Turcima u ruke, dao ju je razoriti. Turci je popraviše godine 1635 i smjestiše posadu. Zapovjednik Brekovice zaposjedne 10 maja 1646 napušteni Furjan na Korani i stade ga obnavljati. Oko 1719 spominje se kao dizdar Brekovice neki *Zulfikar-aga.* Ovaj je grad bio u sastavu bihaćke kapetanije. God. 1838 bio je u ispravnom stanju.

Austrijski opis iz 1834 ne spominje Brekovicu, kao ni anonimni opis Bosne. Još 1835 imao je posadu.

U gradu su bila 2 ispravna i 2 pokvarena topa.

Izvori i literatura: Jukić 52 — Kovačević, Bošnjak T886, 37 — Gl. Z. M. II (1890), 149 — Wiss. Mitt. I, 332, — Radimsky, Gl. Z. M. V. (1893), 40 i 59 — Wiss. Mitt III, 51 i 58 — Truhelka 55 — Starine XII, 40 i XXXV, 363 — Prilozi II 147.

OSTROŽAC leži na kraju jedne kose iznad lijeve obale Une i kraj ceste Bihać-Cazin. Prvi put se spominje 1286 kao grad knezova Blagajskih. Turci su ga zauzeli 1577, jer je od 1578 do 1592 bilo tu sijelo ostrožačkog sandžaka. Od svih naših gradova najbolje je očuvan Ostrožac, jer ga je 1900—1902 restaurirao i u njem dvorac napravio Lothar vitez Berks. Sjeverni dio grada potječe iz srednjeg vijeka, a južni su izgradili Turci oko 1700. Onaj prvi zvaše se *narodni,* a drugi *gospodski* grad.

Grad je imao svoga dizdara, a u njemu je bilo i sijelo ostrožačke kapetanije. Dizdari i kapetani bili su *Beširevići.* Godine 1700 i 1716 bio je dizdar *Muhamedaga,* a oko 1730 *Omeraga.*

Godine 1833 bilo je na Ostrošcu 28 topova.

Izvori i literatura: Boue II, 378 — Jukić, 52 — Klaić, Bosna, 187 — K. Kovačević u kalendaru Bošnjak 1887, 36 Starine XIV, 185 — Lopašić, 21, 144, 232 i dalje — Truhelka, Naši gradovi, 22 i dalje — H. Kreševljaković, Cazin i okolica, str. 93 — H. Kapidžić, 27 — Starine XXXV, 362.

STINA, *Stijena, Bila Stina* je grad lijevo od današnje ceste Cazin-Krupa, 10 km. udaljen od Cazina. Ovdje su bila dva grada, jedan iz srednjeg vijeka, znatno porušen, a drugi iz turskog vremena, dobro očuvan. Godine 1575 zauzeli su Turci Stinu i oko 1626 popravili grad, a novi su grad sazidali 1771. To je najtvrđi grad što su ga Turci sagradili u Bosni. Po Lopašiću u Stini je sjedio dizdar. Godine 1641 bio je u Stini neki Muharem, na glasu harambaša. Stinom i Krupom zapovijedao je 1694 *Ramadanaga.* Toga je vremena Stina bila u sastavu Krupske a od XVIII stoljeća do 1835 ostrožačke kapetanije.

Posada se sastojala 1756 od azapa. Njihov je aga tada bio *Saban.*

Godine 1833 bilo je ovdje 7 topova.

Izvori i literatura: Lopašić, 120—123 — Truhelka 58—59 — H. Kreševljaković, Cazin i okolica, 14—15 — H. Kapidžić 26. — Prilozi II 177.

CAZIN je bio grad kninskog biskupa. Turci su ga zuzeli 1576. God. 1578 zauzeo ga je Khewenhuller, ali ga još iste godine ponovno zauze Ferhadbeg Sokolović i stavi u nj posadu od 130 pješaka i 50 konjanika. Godine 1584 grad je utvrđen.

Prvi ili jedan od prvih zapovjednika Cazina bio je neki *Edhemaga.* On je pao u sužanjstvo i tamnovao u Bišću, a kada ga je s ostalim sužnjima poveo kapetan Danilo Obričan u Karlovac, dočekaše ih Turci Krajišnici kod Drežnika 17 decembra 1583, razbiše pratnju i izbaviše sužnje. Oko god. 1630 u Cazinu su bile četiri age. Među poznatim četo vođama na Krajini bijahu 1641 iz Cazina Huremaga Šehović i bajraktar Kličković. Godine 1769 među zapovjednicima posade bili su *Sabanaga* i *Omeraga.* Cazin je bio u sastavu ostrožačke kapetanije i nije imao svoga dizdara.

Godine 1838 ustanovljeno je da grad treba popraviti. Prema austrijskom izvještaju iz 1834 u gradu je 8 topova, nešto hrane i municije. Prema popisu od 1833 Cazin je prazan. Ovo je netočno, a tako je navedeno sigurno zbog anarhije, koja je vladala u onom kraju, pa popisivači nisu ni pošli u Cazin. Iz popisa oružja iz 1838 vidi se da su u Cazinu dva šahi-topa kalibra 1, jedan čarka-top kalibra 1 1/2 i stari gvozdeni baljemez-top kalibra 3.

Cazin je napušten 1851.

Cazin je bio više puta centar uzbuna na Krajini. Jedna jača buna bila je sredinom XVIII stoljeća protiv kapetana Ibšir-bega Beširevića zbog neisplate plata gradskim posadama. Od 1831 do 1837 vrelo je tu zbog reforama. Godine 1851 diže

se Krajina protiv Omer-paše. Tada je opaljen sa cazinskog grada zadnji top u znak pobune. Četrdeset Cazinjana s Muratom Kapićem opremio je Omer-paša okovane u progonstvo, i nijedan se nije vratio u svoj zavičaj.

Izvori i literatura: Lopašić 127—133 — Starine XIV, 185 — XXXV, 362 — H. Kreševljaković, Cazin i okolina — Gl. Z. M. 1918, 23 — Kapidžić 27 — Prilozi II 179.

MUTNIK je stajao na jednom brežuljku iznad potoka Mutnice, lijevo od današnje ceste Cazin-Tržac. Bio je to malen gradić od kojega se sada vidi još nešto zida. Spominje se od XIV stoljeća. Zadnji su mu gospodari bili Zrinski. Zauzeo ga je Ferhadbeg Sokolović 1577 godine. Pripadao je bihaćkoj kapetaniji. Godine 1834 bio je ruševan. Oko Mutnika bilo je tada 150 kuća, koje su davale 150 boraca. U gradu su bila dva topa.

Napušten je prije 1838. g.

Kako je Mutnik bio vrlo malen, nastala je poslovica: *Ko nije grada vidio, i Mutniku se čudi.* Kaže se još: *Ko nije Bišća vidio, i Mutniku se čudi.*

Narodne pjesme spominju:
Od Mutnika Muju Razbudnika.

Izvori i literatura: Boue II, 378 — Jukić, 52 — Lopašić 20, 21, 144 i 225 — Gl. Z. M. VI (1894), 688 — Kalendar Narodne Uzdanice 1935, 102 — Kapidžić, 26 — Prilozi II 146.

TRŽAC na brežuljku iznad sastava Mutnice i Korane, danas potpuno ruševan, od XIII stoljeća bio je u vlasti knezova Frankopana. Po njemu se i prozvala jedna grana ovog roda *Frankopani Tržački.* Od 1552 do 1584 bila je u gradu krajiška posada. Godine 1584 zauzeli su ga Turci. Oko 1626 popravio ga je Murteda-paša. Posadom je zapovijedao ćehaja bihaćkog kapetana. Godine 1719 bilo je u Tršcu sijelo komisije za povlačenje nove granice s Austrijancima nakon mira u Požarevcu.

God. 1833 bila su u gradu 3 ispravna i 3 neispravna topa. Okolica je davala 350 boraca. Godine 1837 unešen je među gradove koje treba zadržati, premda je već tada grad bio znatno porušen.

Izvori i literatura: Boue 378 — Jukić 52 — Lopašić 17, 112, 282—291 — Gl. Z. M. XIX, 596 — H. Kreševljaković, Cazin i okolina str. 102 — Kapidžić, 26 — Prilozi II 146.

ŠTURLIĆ, grad na desnoj obali Korane, udaljen 11 km od Tršca, a 27 od Cazina. Ime je dobio po plemićima Šturlićima. Turci su ga zauzeli i utvrdili prije septembra 1636. Godine 1832 bio je dizdar ovoga grada *Bali-aga.* Posada je primala u zadnje vrijeme plaću od prihoda džizije. God. 1801 i 1809 iznosila je godišnja plaća 2615 groša i 31 paru.

U pjesmama se pjeva:
Od Šturlića dva Sejtanovića.

Godine 1833 bila su u Šturliću 4 dobra i dva neispravna topa.

Izvori i literatura: Lopašić 19—20 — H. Kapidžić, 26 — Više originalnih isprava, koje se odnose na ovaj grad, vidio sam u Cazinu 1934 — Prilozi II 175.

PECIGRAD (Peći Mihalja Turka). Grad je sagrađen krajem XV stoljeća. Godine 1520 dođe grad s okolinom u vlast Mihalja Turka i prozva se njegovim imenom. Godine 1653 naseliše ga Turci i zadržaše mu ime *(Turk Mihal Pekler* ili samo *Mihail Pekler).* Uz stari grad sagradi ostrožački kapetan Beširbeg po nalogu bosanskog vezira Muhsinovića 1768 novi grad, koji se do danas prilično očuvao. Novi je grad u osnovici četverokut s kulama na ćoškovima i trojim vratima. Pred istočnim vratima bijaše 20 ambara u koje bi okolni stanovnici u doba opasnosti od neprijatelja donosili hranu. U gradu je bila i naprava za izvlačenje vode iz rijeke ispod grada, što mi nije drugdje poznato.

Pećigrad je zavičaj *Hasanage Pećkog* (1742—1832), čovjeka koga je u svoje vrijeme poznavala cijela Bosna, i o kome je vodio računa Beč i Francuzi, dok su bili u našem susjedstvu.

Godine 1833 bio je grad u dobrom stanju i imao je tada tri topa, od kojih je bio jedan neispravan.

U okolini je bilo 300 kuća sa 800 boraca. Uvijek je bio snabdjeven s dovoljnom količinom municije. Pripadao je ostrožačkoj kapetaniji. Napušten je oko 1850 godine.

Posada ovoga grada dobivala je u zadnje doba svoje plaće iz Carigrada.

Izvori i literatura: Lopašić, 245—248 — Truhelka, Naši gradovi, 85—88 — H. Kreševljaković, Cazin i okolina, 20—24 — A. Makanec, Hasanaga Pećki, Obzor LXIX, broj 345 — H. Kapidžić, 27 — Prilozi II 175.

MALA KLADUŠA leži lijevo od ceste Cazin—Velika Kladuša, od koje je udaljena 8 km. Kao *Gornja Kladuša* spominje se prvi put 1280 g. Turci je naseliše 1633 i u grad smjestiše posadu, kojoj je bio na čelu aga kao ćehaja ostrožačkog kapetana. Grad je napušten nešto prije 1833, a danas je potpuno razoren, te mu se samo poznaje trag.

Izvori i literatura: Boue II, 378 — Jukić 52 — K. Kovačević, Bošnjak 87, R. Lopašić, 177—196 — H. Kapidžić, 27 — Prilozi 175.

VELIKA KLADUŠA, prije *Donja Kladuša,* grad na brežuljku iznad desne obale Graborske, pritoke Kladušnice, sada u razvalinama, prvi put se spominje 1280. Turci su zauzeli ovaj kraj 1633. Gradu su dali današnji oblik opasavši ga bedemom. Godine 1800 vršeni su neki popravci na ovome gradu. Do 1790 posada je brojila 120 momaka, a nakon pada Cetina premještena su ovamo i 72 momka cetinske posade. Zadnji dizdar Velike Kladuše bio je *Huseinaga Alagić,* čiji su pređi vršili tu službu preko 150 godina. Godine 1789 bio je dizdar *Redžepaga.*

Iz izvještaja Krste Frankopana Tržačkog od 20 novembra 1641 znamo sada podsigurno, da je ovdje živio harambaša Mujo Hrnjica sa braćom i Mustafa Kozličić, na glasu četovođe, o kojima pjevaju brojne naše pjesme. •

Pod Kladušom su 17 oktobra 1835 porazile čete karlovačkog generala vojsku ostrožačkog kapetana Muratbega Beširevića.

Iz kladuškog grada borilo se nekoliko Krajišnika punih deset dana s jednim lovačkim bataljonom okupacione vojske. U noći između 19 i 20 oktobra 1878 ostaviše posljednja osmerica boraca grad, u kome nije više bilo praha i olova. Time je završen oružani otpor Bosne protiv okupacije.

Godine 1833 bilo je u ovom gradu 4 dobra i 1 neispravan top.

Velika Kladuša je pripadala ostrožačkoj kapetaniji.

Izvori i literatura: Boue II, 347 i 378 — Jukić 52 — Klaić, Bosna 187 — 177—196 — Truhelka 52—55 — H. Kreševljaković, Cazin i okolina, 27—30 — Starine XXXV, 362 — H. Kapidžić 27, — Prilozi II 176.

PODZVIZD je grad na jednom humku što se dosta blago spušta podjednako na sve strane. Uz Jezerski i Sokolac kod Bihaća najstariji je naš grad. Kula s ulazom do 4 m iznad zemlje pripada utvrdama XIII stoljeća. Njemačka nauka o gradovima zove ove kule *Bergfrit.* Bedemi oko ove kule nastali su znatno kasnije. Više puta zauzeše ga Turci. Od 1670 g. do 1878 ostao je trajno u njihovoj vlasti. Kako se na ploči iznad vrata čita, popravio ga je Mustafa-paša za vlade sultana Mahmuda I (1730—1754).

Gradom je zapovijedao dizdar.

To je zavičaj pjesmom proslavljene braće *Nesimovića.*

Austrijsko izvješće iz 1834 kaže da je grad prilično očuvan, da ima 4 topa, dok službeno zna samo za 2 topa, i da je oko njega 100 kuća s 200 boraca. Pri pregledu 1838 ustanovljeno je da je potreban mali popravak.

Brojna četovanja na Krajini između jednokrvne, vjerom razdvojene braće, završena su pod ovim drevnim gradom 10 jula 1845 g.

Zadnja samovoljna organizirana četa iz Podzvizda krenula je 6 augusta 1878 pod vodstvom Omerka Mustedanagića i bajraktara Mume Dizdarevića, da s ostalim Krajišnicima brani Bosnu od Austrije.

Izvori i literatura: Lopašić 249—262 — Truhelka 49—51 — H. Kreševljaković, Cazin i okolina, 25—27 — Kapidžić 27 — Prilozi II 176.

VRNOGRAČ leži na neznatnoj uzvisini kraj rječice Glinice. To je bio utvrđen dvor. Pripadao je kao i Podzvizd plemenu Kreščića. Godine 1557 zauzeli su ga Turci i smjestili u nj posadu od 60 konjanika i 100 pješaka, ali već sljedeće godine bi zauzet od kršćana. Godine 1580 napušten je i 1636 naseliše ga Turci, popraviše grad i staviše u nj posadu od 100 momaka. Godine 1641 u ovome je gradu bio dizdar *Elezović.* Hrvatski ban Adam Bačan zauzeo ga je 1696, a slijedeće godine opet ga osvojiše Turci. Godine 1791 i ovdje je povećana posada. Godine 1834 bilo je u Vrnograču 100 domova i 400 boraca, a na gradu tri topa. Po službenom popisu bilo je ovdje 5 topova.

Pri pregledu gradova 1838 pronađen je ovaj grad u dobrom stanju. Vrnograč je rodno mjesto *bajraktara Redžića,* dobro poznatog borca u ustanku protiv Omer-paše Latasa.

Vrnograč je pripadao Krupskoj kapetaniji.

Godine 1830 sastavljen je ovdje sened, kojim se preciziraju mirovni ugovori između Austrije i Turske u pograničnim mjestima na Krajini.

Pored drugih aga iz gradova krupske kapetanije potpisali su ovaj sened neki *Rasan* i *Muharemaga* iz Vrnograča.

Izvori i literatura: Lopašić, 249—262 — Truhelka, Naši gradovi, 44—49 — Starine XXXV, 262 — Kapidžić, 27 — Gl. Z.'M. (1942), 364. —Prilozi II 176

TODOROVO (Todor-Novi) udaljen je od Cazina 22 km. Tu se još vidi podor starog grada na niskom brdu, koji se spominje najprije kao *Novigrad,* a od sredine XVI stoljeća prozva se *Todor-Novi* po Kaštelu Zrinskog Mihajlu Deli Todoru (1549—1560). Turci su ovaj grad stalno nastanili iza 1635. Od godine 1641, a možda još koju godinu i prije, sjedio je ovdje kao zapovjednik *Kahrimanaga.* Njega je uhvatio knez Juraj Frankapan Tržački 1654, nakon razboja kod Popovića. Više puta je ovaj grad opsijedala i robila kršćanska vojska (1682, 1684, 1685, 1696). Godine 1696 bio je zapovjednik grada drugi *Kahrimanaga,* koji se ove godine preselio u Ripač.

Todorovo je pripadalo najprije krupskoj, a onda ostrožačkoj, pa opet krupskoj kapetaniji. U turskim se ispravama uvijek piše *Todor-Novi.*

Po austrijskom izvještaju od 1834, bijaše grad ruševan sa dva topa, a oko njega 150 domova, koji su davali 300 ratnika. U popisu od 1838 Todorovo se ne spominje.

Na senedu od 1830 (vidi Vrnograč) potpisani su od zapovjednika ovog grada *mustahfiz Husein* i *Muharemaga,* bez oznake roda vojske.

Izvori i literatura: Lopašić, 279—284 — H. Kapidžić, 27 — Gl. Z. M. LIV, 1942, 364. — Prilozi II 176 — Cazin i okolina 107.

BUŽIM (Čava) je poslije Bišća najveći grad na Krajini. Nutarnji dio grada nastao je u XIV stoljeću, a vanjski 1484 g. Turci su ga zauzeli 1576. Sljedeće godine brojila je posada 150 pješaka i 50 konjanika. Gradom je zapovijedao dizdar. Bužimskoj posadi pripadao je i Hasan, sin Behramov. On je 1620 g. prepisao u ovome gradu jedno tursko poveće djelo i na kraju se potpisao kao *voda islamske Krajine.* Među četovođama na Krajini iz Bužima je bio Mehmedaga, savremenik Muje Hrnjice.

Za vrijeme drugog rata Karla VI s Portom opsijedale su čete hrvatskog bana 14 dana Bužim i, da nije bilo sposobnosti i požrtvovnosti barjaktara *Ahmeda Bajraktarevića,* Bužim bi pao. U obrani sudjelovale su i žene.

Bužim je bio uvijek u dobrom stanju. Popravljan je 1626 g. a i kasnije. U oba izvještaja iz 1834 i 1838 vidi se da je grad u dobrom stanju. Godine 1833 bilo je ovdje 18 topova, a 1834 navodi austrijsko izvješće, svakako pogrešno, da u gradu ima 10 topova, da oko grada ima 374 doma, 1500 stanovnika, a od toga 800 boraca.

Bužim je bio u sastavu krupske kapetanije.

Godine 1700 bio je u Bužimu ćehaja neki *Alija.*

Na senedu od 1830 (vidi Vrnograč), potpisan je *Ibrahimaga* i *mustahfiz Mahmut.*

Izvori i literatura: Kalendar Bošnjak za 1886, — Lopašić, 138—154 — Truhelka 35—40 — Starine XVII, 145 — Gl. Z. M. XX (1908), 104; 1942, 304 — H. Kapidžić, 27 — Prilozi II 176.

JEZERSKI spada medu najstarije naše gradove. Sagrađen je na jednoj kosi. Nekako je podjednako udaljen od Otoke na zapad i Krupe na sjever. Prvi se put spominje 1278. Turci su ga zauzeli 1576, kad i Cazin i Bužim. Kulu s oborom opasaše Turci bedemom. Posadom je zapovijedao dizdar. Tu je službu vršio oko 1730 *Mehmedaga.* Po austrijskom izvještaju od 1834 ovaj je grad bio oštećen, a u njemu su se nalazila četiri topa, a po službenom popisu od 1833 bila su samo 2.

Jezerski je bio u sastavu krupske kapetanije.

Napušten je oko 1838.

Izvori i literatura: Lopašić 143—145 — Truhelka 40—43 — H. Kapidžić 27 — Kalendar Bošnjak za 1886. — Prilozi II 178.

KRUPA. U sredini današnje varošice Krupe, uz desnu obalu Une, stoji brežuljak, na kome je od kraja XIII stoljeća stajao grad istoga imena, čiji se danas vide samo ostaci, a još početkom XIX stoljeća imao je svoju posadu i svoga dizdara, i bio dobro snabdjeven oružjem i municijom. Prije turske okupacije više je puta mijenjao svoje gospodare. Turci su grad zauzeli 23 juna 1565, nakon očajne obrane *Matije Bakica,* koji se probio kroz tursku vojsku i našao smrt u valovima Une.

Turci su u grad smjestili jaku posadu, koja je 1577 brojila 300 konjanika i 400 pješaka. Pored dizdara sjedio je u Krupi i kapetan od 1565. I dizdari i kapetani Krupe bili su do druge polovine XVIII stoljeća *Badanjkovići* ili *Badnjevići.* Od krupskih dizdara po imenu su poznati: *Turhanaga* 1627, *Omeraga* 1637, *Redžepaga* 1638 i 1641, *Mehmedaga* oko 1730 i zadnji *Muharemaga,* umro u Krupi 1875 u 82-oj godini života.

Kako se vidi iz triju turskih isprava od god. 1566, prvih godna poslije zauzeća Krupe, a vjerojatno i kasnije, posada toga grada, kao i ona u Kamengradu, primala je plaću od prihoda mukate fojničkih i kreševskih rudnika i sarajevske voskarnice.

Krupski je grad, koliko se zna, popravljan 1783 i 1816. Godine 1785 određena je za popravak svota od 10.383 groša, a od toga je država dala 7.783 groša.

Austrijske su čete opsijedale Krupu 1581, 1690, 1692 i 1716. Godine 1693 oskudijevala je Krupa hranom, pa je snabdjevena iz Jajca.

Godine 1933 slušao sam od jednog starog Badnjevića u Krupi, kako je.poodavno bio u krupskoj posadi na glasu junak neki *Ibrahim-bajraktar.* Jedan bajraktar toga imena bio je *havaledžija* (režiser) krupskih vojnika 1770.

Godine 1833 bilo je ovdje 12 topova.

Od zapovjednika krupskih potpisali su u Vrnograču onaj sened od 1830 pored drugih topčibaša *Mehmed,* mustahfiz *Mustafa* i kapetan *Mahmut,* te age *Mehmed, Ahmed, Hasan* i *Mustafa.* Ploča o popravku ovoga grada 1785 bila je iznad gradskih vrata još 1884 i njen sadržaj očuvao nam se u djelomičnom prijevodu u Kalendaru Bošnjaku 1888 na strani 81.

Izvori i literatura: Lopašić, 197—222 — Truhelka 17-22 — Manuscripta turcica broj 140 — Prilozi II 178. — Sidžil II 80, 83.

OTOKA je gradić na otoku Une, 11 km ispod Krupe. Otoka se prvi put spominje 1264. Pripadala je knezovima Blagajskim. Turci su zauzeli ovaj gradić 1565. Otoka je bila u sastavu krupske kapetanije. Njenom je posadom zapovijedao ćehaja krupskog kapetana. Godine 1171 (1757/58) bilo je u Otoci 70 nefera i zapovjednika s plaćom od 818 groša. Austrijsko izvješće 1834

kaže da je otočki grad slab, da su u njemu četiri topa (dok službeni popis od 1833 zna samo za dva topa), i da je u Otoci 6 domova sa 300 stanovnika, a od toga 100 boraca. Ovdje se preko Une prelazilo skelom, u koju je moglo stati 15—20 osoba.

Otoka je napuštena 1838.

U turskim izvorima zove se Otoka *Adai-Kebir* (Veliki Otok).

Izvori i literatura: Lopašić 243—245 — Truhelka 16—17 — H. Kapidžić 26 — Manuscripta turcica broj 54, 182, 287 — Gl. Z. M. 1942 str. 304.

NOVI *(Novigrad,* turski *Novin)* na Uni kraj ušća Sane spominje se 1280 kao *Novum castrum* (Novigrad), a pripadao je knezovima Blagajskim, i početkom XVI stoljeća došao je u vlast Nikole Zrinskog. Zajedno s Kostajnicom pao je u turske ruke 1557 g. Prvih godina turske uprave u Novom brojila je posada 200 pješaka i 200 konjanika. Novski zapovjednik *Veličan-aga* i *Henslan, vojvoda* Kostajnice, udarili su na Steničnjak. Godine 1577 sagradio je u Novom preko Une drveni most Ferhadbeg Sokolović da prevede vojsku u Hrvatsku. Godine 1578 izgubiše Turci Novi, ali ga ubrzo ponovo osvojiše. U vrijeme četovanja na Krajini, 0 kome pjevaju mnoge naše junačke pjesme, bio je na glasu uhoda *Višić* iz Novoga i zalazio je čak u Modrušu, gdje ga 1642 uhvatiše ljudi Vuka Frankopana i po nalogu svoga gospodara živoga nabiše na kolac.

Prvu opširniju vijest o gradu u Novom nalazimo u putopisu Evlije Čelebije. Tu stoji: »Tvrđava je kraj Une na jednom zelenom mjestu na četiri ugla, vrlo tvrda i stara zgrada. S jedne strane teče Una, s tri strane je jarak. Pred vratima je viseći most. Nad posadom od 200 vojnika-junaka je kapetan. U gradu je nekoliko malih topova, dosta municije, ambar za hranu, do stotinu slamom pokrivenih kuća, jedna džamija.«

Ovako opisani grad zove Evlija *Kok-Novi* i kaže da ga je sagradio hrvatski zapovjednik. Ovaj Evlijin *Kok-Novi* je *Novi Novi,* dok je *Stari Novi* bio na brežuljku na desnoj obali Sane uz željezničku prugu u Bosanskom Novom. Tu se još i sada vide temelji stare kule, po kojoj se i brežuljak zove *Kulsko brdo.*

Hrvatski ban Adam Bačan osvojio je 1693 Novi, i da se grad što bolje sačuva, odrediše hrvatski staleži da tu odsad stoluje *Miho Vidaković,* podzapovijednik hrvatske krajiške vojske.

Godine 1697 obilazili su povjerenici bečkog cara novoosvojene gradove u Pounju. U izvještaju toga povjerenstva ima kratak opis Novog, koji će nam dopuniti Evliju. Bijaše to maleno naselje, opasano drvenom ogradom i nasipom od zemlje. Usred toga nasipa bijaše manji, od drveta i zemlje sazidani gradić, a u njemu čardak. Kameni gradić s kulom na Kulskom brdu razoren je toga vremena namjerice, da ne bi bio uporište, ako u slučaju borbe padne Turcima u ruke.

Karlovačkim mirom pripade Novi Porti, ali joj bude izručen nakon dugog natezanja tek 1703. Iza toga do četrnaest godina (1717) navali na Novi ban Drašković, ali ga tu porazi kapetan *Alajbeg Cerić.* Četiri godine iza ove navale bude grad u Novom Novom nešto popravljen. Bosanski kapetani, age i zapovjednici, uvidjevši opasnost, zatražiše u Stambolu dozvolu da o svom trošku sazidaju grad od kamena na mjesto onog od drveta i zemlje, što im bude naročitim fermanom dozvoljeno 1726. Novi je grad bio ozidan od tesana kamena sa pet kula, a zatvarao je površinu od 18051 četvornih aršina. Na tom su gradu bila dvoja vrata. Na ovu tvrđavu odnosiće se ono, što piše u anonimnom opisu o tvrđavi u Novigradu, kako je vrlo tvrda, vodom opkoljena (što je u stvari i bilo) i da ima 16 topova.

Na ovom su gradu vršeni popravci u godinama 1765—1766, i 1783.

Godine 1765 pribavljena je građa i nešto se radilo. Lađama je donošen kamen, pijesak i ostali materijal. U svemu je izdano 559 groša iz državne blagajne. O tome je napisana isprava pred kadijom *kostajničke bekije* 17 džum. II. 1179 (1 XII 1765), a kao svjedoci fungirali su: Alijaga iz Kozarca, Ibrahimaga i Šejh Osman efendija iz Prusca, Husein, Ibrahimbeg i Abdul-muminbeg, sin Ibširkapetanov iz Ostrošca, Sulejman iz Stine i mimar Mehmedaga. Pravi je rad obavljen iduće godine. Radili su ovdje lagumdžije iz Fojnice i 15 majstora iz Mostara. O popravku je vodio nadzor novski kapetan *Bahtijar Mehmedbeg Cerić.*

Zauzevši maršal Laudon Dubicu 26 augusta 1788, opsjede Novi i nakon duže opsade i dosta prolivene krvi predade se Novi 3 oktobra iste godine. Cijela posada (591 borac) s kapetanom *Mehmedbegom* bi zarobljena, a kako Novi nije bio evakuiran prije početka opsade, zarobljeno je 663 žene i 827 djece. Prema dogovoru o predaji grada otpremiše austrijski vojnici žene i djecu prema Prijedoru i predadoše ih Turcima.

Nakon Svištovskog mira 1791 predadoše Austrijanci i opet s natezanjem Novi Porti 1795 godine.

Grad je pronađen 1838 u dobru stanju i zadržan u uporabi.

Od novskih dizdara poznati su mi: *Arslanaga* (1693), *Omeraga* (1735) i *Halilaga* (1737).

Godine 1833 bilo je u Novom 11 topova, od kojih je bio samo jedan neispravan.

Izvori i literatura: Boue II, 347 — Jukić 40 i 140 — Klaić, Bosna 193 — Truhelka, Naši gradovi, 14 do 16 — Gl. Z. M. I, (1889), sv. 4, str. 127; XX (1908), 103 i 297; XXVIII (1916), 13 — Kadića arhiv br. 156. — Prilozi II 179.

PRIKOVRH zvao se grad u današnjem selu Gornja Gradina, što leži na tromeđi dubičkog, novskog i prijedorskog sreza, gdje mu se tragovi još raspoznaju. To je selo od Dubice udaljeno oko 20 km, a isto toliko od Novog i Prijedora.

U neposrednoj blizini ovog grada je selo *Dvorište* s ostacima dvora Jelovca, što pripadaše nekad knezovima Babonezićima Blagajskim. Te je ostatke otkrio *Hašim Šerić,* veterinarski savjetnik, danas najbolji poznavalac prošlosti Dubice i njene okoline. U poznatim listinama ove kneževske porodice nema spomena Prikovrhu.

U turskim izvorima spominje se Prikovrh samo jedamput, i to u jednoj nedatiranoj molbi čuvara ovog grada, koja je napisana u drugoj polovini XVII stoljeća.

Čuvari Prikovrha dobivali su plaću iz prihoda vlaške *baduhave* Starog Vlaha. Za jednog popisa doznačena je tim čuvarima i *filurija* istog kraja. Ali kako ti čuvari nisu kroz dvije godine primili plaće, to su se oni pritužili krajiškim kapetanima i agama. Zamjenik bosanskog beglerbega Ali-paše zatražio je da im se plati zaostala plaća iz *irsalije,* koja ide iz Starog Vlaha u Carigrad, pa kako im i opet nije plaćeno, čuvari su svoju molbu obnovili i u njoj sve gore navedeno izložili. I ta je molba zasad jedini dokumenat o Prikovrhu.

Izvori i literatura: Ć. Truhelka, Pabirci iz jednog jajačkog sidžila, Gl. Z. M. XXX (1918), 171 — Lopašić 204.

DUBICA na desnoj obali Une kao *Kastrum* spominje se prvi put 1258. Bio je to glavni grad Dubičke županije. Tu županiju dobiše najprije *templari,* a onda dođe u vlast *ivanovaca* vranskog priorata. Godine 1538 zauzeli su Turci Dubicu i u nju smjestili posadu. U jednom opisu utvrda po Bosanskom pašaluku iz trećeg decenija XVII stoljeća kaže se da je Dubica grad male važnosti, da unutra može imati više od deset, a izvan burga oko 40 kuća, a izvana i iznutra 200 ratnika s nekoliko aga i jednim kapetanom. Evlija kaže za dubičku tvrđavu da je malena, ali tvrda i da je u njoj dizdar sa 150 vojnika. Na Weigertovoj karti taj je grad u osnovici trokut s tri kule. Takav je bio i 1878 g. Porušen je iza okupacije. Uz Unu vidi se nešto zida toga grada.

Tri puta se bio boj oko Dubice, i svaki put su Austrijanci zauzeli grad. Prvi put je pala Dubica 1687 i ostala je u rukama kaptola zagrebačkog do 1701, vjerovatno zbog toga, što su je zauzeli Siščani. Drugi put je zauzeo grad grof Ivan Drašković u augustu 1716, pa je i opet došla u ruke kaptola zagrebačkog i ovaj put je ostala do 1741. Muslimansko stanovništvo Dubice toga puta živjelo je u Trnu kod Banje Luke. Treći put je zauzeo Dubicu Laudom 26 augusta 1788, a povraćena je tek 1796 ili 1797, premda je mir sklopljen 1791. Ovaj zadnji rat poznat je u Bosni pod imenom Dubičkog rata.

Koliko je puta dubički grad popravljan, ne znam. O jednom popravku radilo se 1749. Taj je posao bio preuzeo od države poznati sarajevski trgovac Ahmedaga Dženetić i kako je umro prije no je posao započeo, povratio je njegov sin Smailbeg državnoj blagajni u Travniku 27 X 1749 svotu od 2391 $^{1}/_{2}$ groš, što je bio primio njegov otac od države u ime popravka grada.

Od prije 1821 do iza 19 VIII 1830 bio je dizdar Dubice neki *Mustafaga.* U zbirci krajiških pisama iz XVII i prvih godina XVIII stoljeća, što ih je objavio Fr. Rački u XI i XII knjizi Starina Jugosl. akademije, ima lijep broj pisama raznim dubičkih zapovjednika. Ta pisma najviše rade o izmjeni i otkupu sužanja.

Godine 1833 bilo je ovdje šest slabih topova.

Zbog učestalih obostranih prekršaja mirovnih ugovora između Turske i Austrije u pograničnom mjestima na Krajini došlo je do sastanka turskih i austrijskih delegata u Dubici 19 VIII 1830. Toga je dana napisan i potpisan *sened,* kojim se precizira postojeći mirovni ugovor i njihova primjena u pograničnim mjestima Krajine.

Taj je sened potpisalo petnaest članova dubičke posade, a među njima dizdar i kapetan. Ispred Austrije potpisali su sened general Rukavina, *Husar* i *Atanasković,* a ispred bosanskog vezira *Ismail ej.* kao komesar za pitanja Krajine i još četiri delegata.

Isti ovakav sened potpisan je i u Vrnograču.

Izvori i literatura: Boue II, 377 — Jukić 48 — Klaić, Bosna, 193 — Starine XIV, 188; XXXII, 356 i 359 — Lopašić, Spomenici Hrv. Krajine, II, 106 — Vaniček, Specialgeschichte der Militargrenze I, 358 — Gl. Z. M. XX (1908), 297; LIV, 362 — Kadićev arhiv broj 136 — Manuscripta turcica, br. 3517, 3518, 3532, 3549, 3552, 3699, 4200 — Hašim Šerić, Iz prošlosti Dubice, Novi Behar VI, 161, 176, 239; XII, 29, 68 i 108; XIV, 215 i 240 — Hašim Šerić, Dubički rat, Kalendar Gajret za 1939, str. 109 do 125 — H. Šerić, Borbe između Hrvata i Turaka oko Dubice, Kalendar Gajret za 1940, str. 149 do 156 — Thalloczy-Horvath, Also Slavoniai okmanytar, 6 i 126.

JASENOVAC zvao se grad blizu ušća Une u Savu, u današnjem selu *Donja Gradina,* gdje mu se još i danas vide tragovi. Do grada je bila varošica. Jedan lokalitet u spomenutom selu zove se i sada *Čaršija.* U jednom opisu Bosne iz trećeg decenija XVII stoljeća čitamo da je Jasenovac obzidan grad s malom tvrđavom i da u njem ima 30 kuća i 40 vojnika. Godine 1660 prošao je kroz Jasenovac Evlija Čelebija. On piše kako je to grad četvrtast, da leži kraj Save, da ima dizdara i 150 vojnika, 40—50 slabih gradskih kuća, kulu za municiju i kulu za bubnjara, ambar za pšenicu. Osim toga spominje da se tu saljeva Una u Savu.

Grad ili kaštel Jasenovac spominje se prvi put u dosad poznatim spomenicima tek 1536. Tada je

bio u vlasti plemića *Svetačkih.* Ne zna se da li su ga oni podigli ili dobili. Zbog sutoka dviju rijeka smatrao se sa strategijskog stanovišta najznatnijim gradom i uspoređivali su ga, kaže Klaić, sa samim Beogradom. Kada je Husrevbeg 1536 zauzeo Požešku županiju, pao je i Jasenovac u turske ruke. Uzaludno se snivalo i radilo sljedećih godina da se grad povrati. Delegati hrvatskih i slavonskih staleža predlagali su među inim kralju Ferdinandu u novembru 1537, neka svim silama nastoji zapriječiti Turcima *utvrđenje Jasenovca,* jer ako oni to učine, propast će čitava Hrvatska i Slavonija uz Unu i Savu.

Kako se točno ne zna kada je ovaj grad nastao, isto se tako točno ne zna kako je propao. Spomena mu nema iza 1718 godine, pa je najvjerovatnije, da je propao za prvog rata Karla VI (1716—1718).

Jasenovac je bio jedno vrijeme sjedište kapetana istoimene kapetanije. Iz pisama raznih zapovjednika bosanske i hrvatske Krajine znamo da su u jasenovačkoj posadi bili u službi između 1678 i 1692 godine *odobaša Mustafa Selmanović, odobasa Husein Horvačanin* i *bajraktar Habib Svrakić.*

Izvori i literatura: Starine, XII (Rački, Dopisi između krajiških turskih i hrvatskih časnika), str. 124, 125, 139, 151; XIV, 188 — Gl. Z. M. XX (1908), 296 — Klaić, Plemići Svetački ili Nobiles de Zempche (997—1719), Zagreb 1913 (Preštampano iz 199 knjige »Rada«), 52 i dalje — Nedim Filipović, Nekoliko dokumenata o trgovini za vrijeme turske vladavine u našim zemljama, Prilozi II 77.

VI. GRADOVI NA SAVI I NJENIM MANJIM PRITOCIMA

GRADIŠKA na desnoj obali Save, na mjestu rimskog *Servitiuma,* važna zbog prelaza, spominje se prvi put 1295. Od ove godine pa do pada pod Turke 1537 nema nikakvih vijesti o ovom gradu. Od pada pod Turke postaje Gradiška polaznom točkom četovanja, kako po suhom, tako i po Savi i Uni.

Prve vijesti o Gradiškoj daje nam A. Georgiceo 1626 g. Tada se u Gradiškoj ne spominje nikakav grad, ali je prije 1660 ovdje sigurno postojao grad, jer je te godine prošao ovuda Evlija Čelebija i piše da ovdje ima malen četverouglast grad, kome je u opsegu hiljadu koraka. Po Evliji Čelebiji Gradiška znači mali grad. Grad je stajao uz Savu. Izvan grada je tada bila topovska tabija. Evlija spominje dizdara. U to je vrijeme sjedio u Gradiškoj i kapetan. Jedan izvor iz 1558 zove zapovjednika Gradiške kapetanom.

Za vrijeme bečkog rata stradala je i Gradiška. Godine 1688 zauzeo ju je i popalio Ljudevit Badenski. Stanovništvo se bilo razbjeglo. Neki su bjegunci prebjegli u Jajce. Godine 1693 traže kapetan i age da se stanovnici povrate.

Muslimani su napustili Gradišku 1716, a posada razori i spali grad da ne padne u ruke neprijatelju. Veći dio posade s kapetanom služio je u Banjoj Luci. Nakon mira u Beogradu 1739 povrati se gradiško stanovništvo u svoj zavičaj. U Gradiškoj zatekoše na mjestu grada čardak opasan palisadama. U Gradišci je ponovo sagrađen grad. God. 1767 naređeno je da se u Gradišku opremi stotinu zidara (duvardžija), a bosanski tefterdar naručio je potrebni željezni materijal u Kreševu, Fojnici i Varešu. I 1783 nešto se ovdje gradilo ili popravljalo.

Godine 1789 zauzeše Austrijanci ponovo Gradišku i povratiše je Porti 1797, iako je mir sklopljen 1791 g. Isti slučaj kao i s Dubicom. Grad je ostao ovaj put skoro netaknut i takav je dočekao 1878. Poslije okupacije grad je porušen.

Godine 1833 bio je u ovom gradu 41 top.

Godine 1744 bio je gradiški dizdar *Jusufaga,* a 1789 drugi *Jusufaga,* 1791 *Alijaga,* 1804 i 1806 *Mehmedaga.*

Mustahfizi Gradiške bili su timarlije. Njihovih je timara bilo u Lijevču, Romanovićima i Putišu u Lašvanskoj nahiji. U ovom zadnjem selu bilo je 14 timara gradiških mustahfiza. Poslije pada Gradiške pod Austriju 1716 g. prestali su mastahfizi uživati prihode od tih timara i kada je Gradiška povraćena Porti, ozašao je ferman da se ponovno povrate timari u Putišu starim uživaocima ukoliko su na životu, a da se na mjesto umrlih podijele njihovi timari novim mustahfizima. Taj ferman izdan je 1744 g., a tada je bio dizdar Gradiške Jusufaga.

U stvari pobiranja prihoda od gedik-timara došlo je do spora, pa se dizdar Alija obraća bosanskom veziru s ovim podneskom:

»Ja sluga dizdar sam Gradiške. Kada hoćemo da ubiremo šeriatsku desetinu koja spada u stavku moga berata i koja je vezana za spomenute gedike i koja pripada slugama (toga gedika) u nahiji Visoko u selu Ričice i drugim selima i naš idealni dio od gedika u zeničkoj nahiji u selima Potojević i Gradišće — tada stanovnici spomenutih sela zbog nekih zlih namjera protive se da mi daju šeriatsku desetinu i uobičajene resmove. Stoga molim od visoke milosti da izdate nalog upravljen na naibe Visokog i Zenice i zabitima da se desetina i resmovi ubiru po starom sistemu.

Sluga Alija, dizdar Gradiške.«

Na ovu molbu izdao je vezir Hadži Salih paša slijedeće rješenje:

»Sa parafom našeg gospodina Hadži Salih paše. Gospodi naibima Visokog i Zenice i zabitima.

Naređuje da se desetina i resmovi koji pripadaju i koji se moraju predati od zemalja koje spadaju u stavku berata i koji su vezani za gedik imaju na stari način ubirati i da se ima spriječiti što je suprotno starom načinu i na drugi način izvršavanje. 23 muharema 1206 (22 IX 1791) g.«

Izvori i literatura: Starine XVII, 148 — G. Z. M. XX (1908), 296 — Napredak, kalendar za 1936, 179 i 194 —• Zenički sidžil u Hilmi ef. Čaršimamovića u Zenici.

KOBAŠ je varošica uz desnu obalu Save pod planinom Motajicom. Ime je dobila po *kobašima,* majstorima, koji su pravili *kobe* ili lađe, u kojima se plovilo po rijekama. Nastao je još u srednjem vijeku na mjestu sela zvanog *Giletići,* u kome je bila u XII ili XIII stoljeću benediktinska opatija. Krajem XV i prvih decenija XVI stoljeća pripadao je Kobaš moćnoj feudalnoj porodici *Berisavića.* Zauzeo ga je Gazi Husrevbeg oko 1530 i tu sagradio grad od drveta *(palanka).* Tu je podignuta i džamija na ime *Gazi Hodavendigara.*

Kobaš je postao *kadiluk* prije 1554 godine.

U iskazu gradova, što su ih Turci zauzeli u ovome kraju do 1536, čitamo: »Kobach, alio nomine Gyleth Kastel.« Kobaški je grad bio malen. To kaže i Georgiceo 1626: »Kubas e un Castelletto des habitato che fuori hada cento case et alire tante persone; sta fuori esso un Aga nel Borgo.« Kobaškim je gradom zapovijedao *dizdar.* Neki *Hasanaga Kobašlija* poginuo je kod Ivanića 6 XII 1586 s *Alibegom,* sandžakom cerničkim i pakračkim. Ovdje je živio i jedan beg *Svetačković,* potomak plemića porodice *Svetačkih* (de Zemphe), čija su dva člana u XVI stoljeću prešla na islam.

Mora da je Kobaš stradao za vrijeme velikog rata (1683—1699), jer je tada propala i gore spomenuta džamija i iz temelja sagrađena nova nešto prije 1709 na ime Sultana Ahmeda III. Oko 1800 organizirana je *Kobaška kapetanija,* kojoj je pripadao i grad Kotor na Vrbanji.

Mirom u Požarevcu 1718 pripao je i Kobaš Austriji, i tek nakon mira u Beogradu 1739 ponovo došao pod vlast Porte. Kroz to vrijeme kobaška je posada s kapetanijom bila u Kotoru.

Iz berata od 28 reb. I 1154 (13 VI 1741) o postavljanju *Ahmeda Saliha* agom i zapovjednikom drugog džemata konjanika u palanki Kobaš saznajemo kako su Austrijanci nakon sklopljenog mira ovo mjesto sa zemljom sravnili, pa se naređuje da se ponovo sagradi po starom planu. U Kobaš se premješta iz *Koz-kale* 231 vojnik. Prema tome je obnovljen i grad i džamija sultana Ahmeda III (oko 1743).

Godine 1744 bio je kobaški dizdar *Hasanaga,* a 1766 *Ahmedaga.*

Šta je bilo kasnije s kobaškim gradom, ne znamo. U popisu oružja od 1833 nema mu spomena. Kapetanija je ukinuta 1835, a tada je ukinuta i čast dizdara. Jukić ne spominje grada u Kobašu. Znam da je 1920 godine živila ovdje porodica Dizdarević, i da se njen najstariji član zvao Mehaga.

Izvori i literatura: Starine XVII, 149 — Klaić, Povjest Hrvata V, 113 i 359 — Klaić, Plemići Svetački, 63 — Dr. A. Ivić, Spomenici Srba u Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji, 162 i 163 — Više isprava u Bekira Salihagića u Banjoj Luci.

DERVENTA. Ova je varoš nastala u XVI stoljeću. Grad je stajao u sredini varoši, a sagrađen je prije 1716 i preuzeo je ulogu Dobora. Utvrđen je 1716, neposredno pred navalu Austrijanaca, koji ga te godine zauzeše, bedeme razvališe, i onda se povukoše. Ubrzo iza toga grad je bio obnovljen. Opravljan je i dograđivan 1750, 1771 i 1778. U anonimnom opisu Bosne dva puta se govori o Derventi i oba se puta kaže, kako je grad nedavno popravljen, i topovima prilično snabdjeven i da je tu sijelo kapetana. Godine 1833 imao je 12 topova. Grad je bio 1838 u dobrom stanju. Ovaj ga popis zove *Velika Derventa.* Sve do 1878 grad je imao posadu.

Porušen je 1890.

Godine 1177 (1763—64) bio je derventski dizdar neki *Alijaga.*

Izvori i literatura: Gl. Z. M. XIX (1907), 576, 577; XX (1908), 97 i 108 — Prilozi II 161.

GRADAČAC se prvi put spominje 1643 g., a 1701 kao palanka. Kako mu ime kaže, morao je biti ondje neki gradić, koji je bio potpuno zapušten. Na mjestu toga gradića počeo se 1765 izgrađivati današnji grad, koji je prilično očuvan. S izgradnjom je počeo *Mehmed-kapetan,* a završio ju je njegov unuk *Murat-kapetan* (1812—1821). Oko 1785 bio je to tvrd grad s opkopom i provиđen sa 15 teških topova. Željezni materijal izrađen je u Kreševu i Fojnici. U gradu je kula u kojoj je sjedio kapetan, jer Gradačac nije imao dizdara. Posljednji kapetan u Gradačcu bio je *Husein-kapetan,* nazvan *Zmaj od Bosne* (1821—1832). Malu posadu u Gradačcu zatekla je okupacija 1878 g. Po službenom popisu bilo je u ovom gradu 1833 godine 29 topova razne veličine.

Izvori i literatura: Boue II, 373 — Jukić, 41 — Roskiewitz 174 — Gl. Z. M. XX (1908), 98; XXX (1918), 24 — Manuscripta turcica broj 41 —- Prilozi II 167.

SREBRENIK. Grad u Usori sagrađen na orlovima pristupačnom kršu što strši iznad današnje ceste Tuzla-Srnica-Gradačac. To je bio najtvrđi grad u Bosni. Njegovu je arhitekturu ocrtao Truhelka. U Srebreniku je boravio bosanski ban Stjepan Kotromanić 1333 i tu 15 marta izdao povelju, kojom daruje Dubrovčanima Rat, Ston, Prevlaku i otoke. I to je prvi spomen Srebrenika. Na početku XV stoljeća bila je u Srebreniku ugarska posada, kojom je zapovijedao knez Matija. Kada su se 1430 g. zapleli Dubrovčani s Radosavom Pavlovićem u tzv. konavoski rat, opremio im je knez Matija na njihovu molbu vojevanju sposobna organizatora Nikolu Berića, koji je organizirao dubrovačku vojsku i neko vrijeme zapovijedao njihovim taborom na Brgatu. Kako je Berić bio vješt talijanskom jeziku, to je bio jedno vrijeme dodijeljen kondotijeru Antonelu da Savorno.

Od 1464 do 1512 Srebrenik je sjedište Srebreničke banovine.

Godine 1512 zauzeli su Turci tu banovinu. Poslije bitke na Mohaču pa do Karlovačkog mira, Srebrenik je bio bez strateške važnosti, pa je po svoj prilici bio bez posade. Već 1701 započelo se s organizacijom gradačačke kapetanije u čiji je sastav ušao i Srebrenik. Posadom u ovome gradu zapovijedao je ćehaja gradačačkog kapetana. Tu je dužnost vršio prije 1756 i poslije 1759 neki Alija. Godine 1777 grad je nešto popravljen. Godine 1804 sastojala se posada od nekih 20 momaka. G. 1838 ustanovljena je potrebna popravka

God. 1833 bilo je ovdje 7 topova.

Srebrenik je natpušten negdje iza 1835 godine. Izgleda da su u ovome gradu ili njegovoj blizini bile pekare za vojnički peksimet.

Pod Srebrenikom živi seoska porodica *Ćehaje,* čiji su preci vršili službu ćehaje u gradu.

Izvori i literatura: Jukić 41 — Klaić, Bosna 171 — Truhelka, Naši gradovi, 69—74 — F. Miklošić, Monumenta serbica, 105—107 — Truhelka, Konavoski rat (1430—1433) u Gl. Z. M. 1917, 152 i 163 — Berat u mene — Prilozi II 168.

BRČKO. Poslije beogradskog mira podignuta je u današnjem Brčkom jedna palanka s opkopom ili šancem i pripadala je tuzlanskoj kapetaniji. Ta je palanka postojala još početkom XIX stoljeća, ali je napuštena prije 1833.

Osim mustahfiza i topčija bilo je u toj utvrdi i džebedžija. Plaća posade iznosila je godišnje 1098 groša.

Kod mjesta Brke ima jedno naselje, koje se zove *Palanka.*

Izvori i literatura: Manuscripta turcica br. 3389, 3595 i 3638. — Sidžil 43, str. 133.

VII. GRADOVI NA POLJIMA

BILAJ. Na rubu Bilajskog polja, pokraj ceste Petrovac-Kulen-Vakuf, vidi se podor grada Bilaja, koji se spominje prvi put 1495. Turci su ga zauzeli prije 1577, jer je te godine bilo u Bilaju 370 turskih plaćenika. Zapovjednik Bilaja *Alijaga* određen je 1699 u komisiju za razgraničenje s Mletačkom. Godine 1747 bio je dizdar *Hasanaga* sa 30 čuvara. Uz njega su bili još kao age drugi *Hasanaga* i *Muharembeg.*

Godine 1833 bila su ovdje 4 topa.

Bilaj je napušten 1838.

Pod Bilajem je razoružan jedan dio vojske, koji se nakon pada Jajca (1528) bijaše razišao po Krajini. Tu je 19 jula 1737 doživio poraz jedan dio austrijske vojske, koja je s više strana nadirala u Bosnu. U boju je pao zapovjednik bosanskih četa *Alibeg Osmanpašić.*

Izvo\ri i literatura: V. Ćurčić, Gl. Z. M. XIV (1902), 233 — Truhelka, Gazi Husrevbeg u Gl. Z. M. 1912, 130 — Kadića arhiv broj 347. — Prilozi II 173.

PETROVAC je nastao po svoj prilici u prvoj polovini XVIII stoljeća. U njem je bila jedna tabija i jedna kula na više bojeva. Porušen je oko 1905 g., pa mu se danas ni za trag ne zna. U njemu je sjedio kapetan petrovačke kapetanije.

Bujruldijom od 8 III 1178 (7 VIII 1754) naređeno je da se ovaj grad popravi. Popravljen je još 1771 i 1816.

Prema anonimnom izvještaju bio je ovaj grad oko 1785 prilično utvrđen, ali s malo topova. Godine 1833 bilo je ovdje 8 dobrih i 2 neispravna topa.

Izvori i literatura: Gl. Z. M. XX (1908), 104 — Prilozi II 173.

KUPRES je varošica koja je nastala sredinom XVII stoljeća, a u drugoj polovini XVIII opasana je borovom ogradom i unaokolo iskopan duboki hendek ili šarampo. Uz ogradu ozidane su od kamena tri tabije, a unutra kula za municiju. Iznad glavnih vrata bio je čardak od borovine, koji je nadomještavao kapikulu. God. 1838 ustanovljeno je da grad valja malo popraviti. Grad je oko 1840 g. napušten i nije popravljen. Na ovaj napušteni grad odnosi se Jukićev opis: »Na Kupresu imade nešto tvrđe »grad« zvane, zidine opale te drvenim direcima utvrđene, ali budući da im kapetan bio o malo drva i one gotov je izlo-

žio na vatru.« Ovaj je opis utoliko netočan, što grad nije bio zidan.

Gradom je zapovijedao kapetan. Posada je bila mala. Najstarija je poznata vijest o plaći posade iz 1773 godine.

Godine 1833 bio je u ovom gradu samo 1 veliki top.

Koju godinu prije okupacije Bosne nastale su prve kuće iznad utvrde, a iza 1878 porušen je grad i šarampo zatrpan.

Grad u Kupresu postojao je oko stotinu godina.

Izvori i literatura: Jukić, 28 — Gl. Z. M. XX 1908), 100 — U arhivu Orijentalnog instituta u Sarajevu ima više isprava, koje se odnose na plaće posade u ovom gradu.

GLAMOČ ili *Biograd, Biogradac, Belgradčik.* Iznad današnje varošice Glamoča vidi se stari grad, prilično ruševan. Položajem ponešto sliči gradu Travniku. Ovaj su grad izgradili Turci, zasada nepoznate godine, ali je ovdje i prije toga postojao grad, koji je nestao još u srednjem vijeku. Još se i danas mogu ustanoviti tragovi starog grada.

Kao što je u Livnu prešlo ime župe na podgrađe, tako je i ovdje, ali se ovdje očuvalo ime grada i živjelo dok grad nije napušten. U tursko-ugarskom ugovoru od 1519 spominju se dva Biograda. Jedan od njih je Prusac ili Biograd (turski Akhisar), a drugi sigurno Glamoč. I Georgiceo zna da je *Glamoč* i *Biogradac* jedno te isto (Glamoc ... si chiama ance Biogradez). Turska vrela često uz Glamoč navode i drugo ime *Belgrad,* a ponekad i *Belgradčik.* Oba imena ima i popis oružja i municije iz 1833 g. Onaj drugi Biograd u spomenutom ugovoru stavlja Thalloczy 7 km jugozapadno od Trebinja, ali to nije pravo, jer ugovor od 1519 navodi napose gradove Hercegovine, a napose Bosne i kako je već rečeno, oba su Biograda u Bosni. U poznatim poveljama iz 1448 i 1454 koje govore o posjedu hercega Stjepana spominje se jedan Biograd, ali toga nema u ugovoru od 1503. Danas su u Hercegovini dva sela toga imena, od kojih je jedno na već označenom mjestu kod Trebinja, a drugo kod Nevesinja.

Biograd kod Glamoča pao je u zaborav napuštanjem ovoga grada poslije 1838. Ove je godine bio još u dobrom stanju i ubrojen je među gradove koji se ne napuštaju. Za Glamoč kaže anonimni opis da je prilično utvrđen, ali artiljerijom slabo providen. God. 1833 bilo je ovdje 11 topova.

Oko god. 1800 bilo je u Glamoču 15 mustahfiza timarlija. Godine 1787 bio je dizdar ovoga grada *Salihaga.*

Izvori i literatura: Boue II, 378 — Jukić, 30 — Heernes, Din. Wanderunggen, 297 — Klaić, 170 — Bošnjak kalendar za 1887, 37 — Starine XVII, 141 — Gl. Z. M. XVIII (1906), 316; XX (1908), 104 i 207; LIV (1942), 156 — Kodeks u Orijentalnoj zbirci Historijskog instituta Jugosl. akad. broj 1420 folo 56 — Prilozi II 159.

LIVNO spada u niz bosansko-hercegovačkih gradova oko kojih su se još zadnji put 1878 vodile borbe. Bio je to prostran grad s pet kula. Danas je to sve skoro gomila kamena.

God. 1326 prisajedinio je Bosni ban Stjepan Kotromanić tri hrvatske župe: Duvno, Livno i Dlamoč (Glamoč). Od tih župa nastala je oblast *Zapadne strane* ili *Završje.* U župi Livnu bio je u to doba grad Bistrica, sigurno ondje, gdje je kasnije stajao Livanjski grad. Predgrađe ispod Bistrice nosilo je ime župe, a to je ime prešlo i na grad Bistricu.

Livno su zauzeli Turci 1463 i kako je bio na periferiji, sigurno su i grad utvrdili i u nj smjestili posadu. Prvu vijest o gradu Livnu pod Turcima daje nam A. Georgiceo 1626, a onda Evlija Čelebija, koji daje nešto opširniji opis. On navodi, da je ovaj grad popravio onovremeni bosanski vezir Melik Ahmed-paša. Posadom je zapovijedao dizdar. U Livnu je sjedio i kapetan od XVII stoljeća.

Livanjski je grad bio uvijek dobro snabdjeven topovima i municijom.

U kronici popa Šilobadovića ima podataka o četovanju Livnjaka po Primorju i Primoraca po okolini Livna. Janković je Livno porobio 1686. S livanjske strane spominje se kao četovođa Mujo Ćurčić.

U livanjskom gradu bio je neko vrijeme zatvoren i pogubljen 1129 (1717) bivši bosanski namjesnik *Jusuf-paša.* Razlog njegovoj pogibiji nije poznat. Pokopan je u groblju Džumanuše džamije. Godine 1833 bila su u ovom gradu 34 topa, a među njima i top *Zelenko,* za koji zna i naša narodna pjesma.

Toga vremena bio je livanjski dizdar *Hadži Mdhmut-aga.*

Izvori i literatura: Boue II, 378 — Jukić 30 — Jireček 37 i 82 — Klaić: Bosna 168 — Klaić 31, 54, 151 — Dinarische Wanderungen 385 i 395 — Asboth 16 i 400 — Viestnik Hrv. arh. društva 1890, 80 — Starine XIV, 182; XVII, 142; XX, 106, 107, 113 i 115 — Gl. Z. M. XVIII (1906), 315, 322 i 332; XX (1908),, 196 — A. Aličić: Livanjske džamije, Glasnik I. V. Z. 1942 — A. Kajić, kalendar sv. Ante 1935, 127—130. — V. Klaić: Građa za topografiju i historiju hlivanjske županije i grada Hlivna, Vjesnik hrv. arheološkog društva za 1928, str. 13—25.

DUVNO se zvaše krajem XVII stoljeća *Župan-Potok.* Tada je to bila palanka, kojom je zapovijedao aga. Taj je agaluk prvih godina XVIII stoljeća pretvoren u kapetaniju i 1732 god. sagrađen je grad od kamena. Taj grad prozva se *Sedidžedid,*

Bosna i njeni gradovi u očima nepoznatog geografa iz 18. stoljeća (original)

Bosna i njeni gradovi u očima nepoznatog geografa iz 18. stoljeća (latinička transkripcija)

što znači *nova tvrđava.* I otada ga turski izvori poznaju samo pod ovim imenom.

Oko godine 1791 zadesio je Duvno požar. Izgorjelo je 75 kuća. U gradu je došlo do eksplozije baruta i grad je bio oštećen, ali je odmah i popravljen. U dobrom stanju dočekao je i 1878 g., a iza toga je djelomično, a nakon 1945 i potpuno porušen. Turski natpis sa grada prenesen je u Zemaljski muzej u Sarajevu, gdje se i danas nalazi.

Godine 1812 bio je dizdar neki *Mustafa-aga.* U ovom gradu bilo je mustahfiza i topčija. U Duvno je premješten iz Prusca jedan odjel (džemat) vojnika. To se desilo između 1725 i 1729. Jedan od tih vojnika autor je poznatog *»Duvanjskog arzuhala«,* kome sada približno znamo vrijeme postanka. Plaća ovog odjela iznosila je godišnje 540 groša.

Po Jukiću bila su oko 1850 godine u ovome gradu tri topa.

Izvori i literatura: Jukić, 56 — Kadića arhiv, br. 489 i 491 — Manuscripta turcica br. 3428.

DODATAK

Ovdje donosim jednu kartu Bosne i jednog dijela Hercegovine u kojoj je ucrtan najveći broj gradova, o kojima je govor u ovoj radnji. Karta je skroz pogrešno izrađena, ali je zasad jedini poznati prinos kartografiji s naše strane i zbog toga ima svoju vrijednost.

Ova je karta izrađena u XVIII stoljeću i to poslije beogradskog mira. Ne zna se koju je radio. Za gradove i rijeke upotrebljeni su turski nazivi. Između pojedinih gradova označena je udaljenost u satima, kako se to onda računalo.

Ova je karta, što se zna, bila vlasništvo porodice Dženetića, a ja sam je otkupio 1935 godine od H. Hafiza Kenjovića.

Résumé

Dans ce travail, l' auteur rapporte l' historique des forteresses de 84 villes bosniaques, au temps de l' indépendance de la Bosnie et sous l' administration turque. Toutes les forteresses bosniaques n' y sont pas comprises et, parmi elles, d'aucunes ont déjà été plus ou moins étudiées. L' auteur ne s' est attaché qu' aux fortifications sur lesquelles il a trouvé des renseignements nouveaux, soit du moyen âge, soit de la période turque. Dans 1' introduction, il indique ses sources et la bibliographie ; il mentionne aussi les notes qu' il a prises sur place, quand il est allé visiter ces villes. Pour la période turque, il a particulièrement utilisé du matériel d' archives. Il a classé les fortifications d' apres les cours des principales riviērs: c' est l' ordre qui lui a paru le plus convenable.

En Bosnie et Hercégovine, pendant la période turque, il y avait, dit — il, cinq sortes de fortifications: bourgs en pierre, bourgs en bois, tours, maisons fortifées, tranchées, dont il a donné brièvement une idée. De plus, il a rapidement mentionné quelles sortes de soldats occupaient ces forteresses et quelle était leur solde.

Enfin, l'auteur signale qu' il fera une étude à part des forteresses en Herzégovine et qu' il la publiera dans le prochain numéro de cette revue.